

Hogyan lett Budapest a nemzet fővárosa?

Tanulmányok Budapest 150.
és a Társadalom- és Gazdaságtörténeti
Doktori Program 30. születésnapjára

Kiss Zsuzsanna, Koloh Gábor, Somorjai Szabolcs
közreműködésével szerkesztette
Kövér György

Budapest, 2023

Tartalomjegyzék

Kövér György: Ahonnan indultunk... .. 7

A SZÜLETÉS KRÍZISEI

Halmos Károly: Az új város és az ó-világ vége 23

Perczel Olivér: Borzalmak éjszakája. Az 1875. június 26-i budai árvíz
és következményei 45

URBANIZÁCIÓ – PROFESSZIONALIZÁCIÓ

Bódy Zsombor: Népeśsgnővekedés és lakhatási rezsimek Budapesten –
urbanizációelméleti megközelítésben (1873-1941) 71

Papp Viktor: Az irodák helyei. A budapesti ügyvédi irodák topológiája a 19. század
végén, 20. század elején 89

Tamás Gábor: Tisztviselők a belvárosi palotákban. A biztosítási ágazat Budapest
társadalmában és építészetében 113

Sipos András: A bérház mint jövedelemforrás – árvaszéki iratok tükrében 141

Verő-Valló Judit: „Garconszobától” a „garconpalotáig”. Egyedülálló garzonemberek
és otthonaik a 19–20. század fordulójának Budapestjén 163

Pogány Ágnes: Átalakuló terek, eltűnő kémények. A malomipar budapesti
telephelyeinek felszámolása a két világháború között 187

VILÁGVÁROS-REPREZENTÁCIÓ

Lukács Anikó: A magyar főváros és az idegenforgalom (1872–1916) 219

Eőry Gabriella: Angol látogatók Buda-Pesten 243

AZ OLVASZTÓTÉGELY

Bolgár Dániel: Biológiai jólét Budapesten (1857–1941). A várható élettartam és
a testmagasság alakulása 263

Szívós Erika: Babel a számok mögött. Budapest többnyelvű társadalma
a dualizmus korában 309

Nagy Sándor: Az elrendezett frigyektől a partnerházasságokig? Budapesti
házasságok és házassági szerződések (1880, 1910) 347

Sasfi Csaba: Az utolsó békebeli matura a Krisztinavárosban. A Budapesti I. kerületi Állami Főgimnázium 1914 tavaszán érettségiző diákjainak eredményei és pályaválasztása	371
Szabó Róbert Károly: Az 1917-es Budapest gimnazista és reáliskolás hadiéretségizetteinek rekrutációja	401
Mátay Mónika: Ponori Török és Ponori Thewrewk. Két bölcsészkaripálya a Budapesti Tudományegyetemen	429

BŰNÖS BUDAPEST?

Perényi Roland: Az utca diskurzusa. Budapest bűnözése és a városi tér (1873-1941) ...	459
Tátrai Viktor: „Hát mit tetszik gondolni, mért rombolták össze a villamosokat?” Szimbolikus és kollektív erőszak a „vérvörös csütörtökön”	487
Tőtös Áron: „A főváros kellős közepén ott fetreng a prostitúció”. A budapesti prostitúció topográfiája (1873–1928)	517
Trádler Henrietta: Egy cseléd kurtizán	545

A NAGY HÁBORÚ NYOMÁBAN

Molnár Eszter Edina: 1914/1923. <i>Évek és emberek</i> . Szubjektív történelem	569
Umbrai Laura: A községi tejüzem fiaskója Budapesten az első világháború alatt	595
Magos Gergely: A kommunizmus mint „szekularizált messianizmus”. A Tanács-köztársaság vezető beosztású gyógyszerészei a budapesti bíróság előtt	621

MŰLÓ EMLÉKEZET?

Keszei András: A város változó arcai	651
Gyáni Gábor: Budapest története a nemzetközi történelmi diskurzusban	671
A kötet szerzői és szerkesztői	683

Bolgár Dániel

Biológiai jólét Budapesten (1857–1941)

A várható élettartam és a testmagasság alakulása

Bevezetés

Budapest gazdaságának történetéről sok ismeretünk van.¹ Budapest gazdaságának történetéről azonban alig tudunk valamit. Van monográfia a maroknyi leggazdagabbról, a dualista korszak legnagyobb adófizetőiről.² Tudható, hogyan alakult a vagyoni-jövedelmi cenzusnak megfelelően választójoghoz jutók száma ugyanekkor.³ A szerényebb körülmények között élő óriási többség és a budapesti átlagember anyagi jólétéről azonban hiába keresünk tájékoztatást a történeti munkák lapjain. Azt, hogy mennyi a Budapesten megtermelt egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP), csak 1994-től közölte a KSH területi (megyei) bontásban. Vannak ennél korábbra visszatekintő becslések Budapest GDP-jéről, de azok is a szocialista korszakra vonatkoznak.⁴ Arról meg végképp nem tudni semmit, mekkorák voltak a jóléti egyenlőtlenségek, hogyan oszlottak meg a javak a városban a nemek, felekezetek, nemzetiségek, kerületek között.

Ha mégis tudni szeretnénk valamit a régi budapestiek gazdagságáról, a legcélravezetőbb, ha megfigyeljük a biológiai életszínvonalukat. Ez nem más, mint a jólétnek az a része, amit az emberi szervezet hasznosít. Azt fejezi ki, hogy egy társadalomban mennyire kedveznek a körülmények az emberi szervezetnek. Azt világítja meg tehát, betegeskedünk-e vagy jól vagyunk, élünk-e vagy halunk, jó erőállapotban vagyunk-e, bírjuk-e a munkát, tele van-e a hasunk vagy koplalunk. Mindez összefügg

1 Összefoglalóan lásd Surányi-Unger 1936; Vörös 1973: 55–66; Vörös 1978a: 325–375; Vörös 1978b: 529–575; Horváth 1980: 259–281, 371–414, 522–564; Ránki 1983; Gyáni 2000: 157–163, 191–193.

2 Vörös 1979.

3 Vörös 1973: 69; Vörös 1978a: 219–220; Vörös 1978b: 429–437; Vörös 1978c: 625–631.

4 Farkasháziné-Hüttl 1996; Nemes Nagy 1995; Németh 2009: 60–68. Statisztikai régióenkénti GDP-becslést készített Magyarországra 1870 és 1910 között Good 1994: 877; Good–Ma 1998: 153; Schulze 2007: 26. Ennek során Budapestet nem kezelték külön. Fejlettségi indexek segítségével mutatta be Magyarország térszerkezetét Budapest kihagyásával 1910-re Györi–Mikle 2017: 148, 153–154, míg Budapest befoglalásával Beluszky 2000: 318–320, 326, illetve Demeter–Szulovszky 2018 tanulmányai.

A biológiai jólét két legnevezetesebb jelzőszámával, a várható élettartammal¹² és a testmagassággal azonban nem foglalkoztak a korabeli fővárosi statisztikusok, ahogy a későbbi kutatás is csak szórványosan. A következőkben ezt a hiányt kívánom pótolni. Annak járunk utána és elemezzük alapszinten, mikor hány évet éltek, és mekkorára nőttek a budapestiek 1945 előtt,¹³ illetve, hogy milyen volt a budapestiek biológiai életszínvonala vidéki honfitársaikéhoz viszonyítva. Annak nyomozását későbbre hagyom, mekkora egyenlőtlenségek voltak a fővárosi népességen belül élethossz és termet tekintetében nemzetiség, felekezet, kerületek szerint.¹⁴

Várható élettartam

A biológiai jólét egyik klasszikus mutatója az, hogy az embereknek meddig sikerül halasztaniuk azt, amit elkerülni úgysem tudnak, azaz mennyi idejük jut életcéljaik elérésére, mikor üt az órájuk, mekkora a várható élettartamuk.

Hogyan lehetne az élethosszt megmérni? Némi gondolkodás után valószínűleg mindenkinek eszébe jut, hogy azt kellene megfigyelni, hány éveseket temetnek, azaz milyen az átlagos halálozási kor. Sajnos azonban tévedünk, amikor így érvelünk: a magasabb átlagos halálozási kor nem jelent feltétlenül hosszabb élettartamot. Tegyük fel, hogy egy népességben 20, egy másikban 80 évesek a kimúltak átlagosan. Biztos, hogy az utóbbi populáció tartósabb életű? Lehet, hogy az első sokaság egy egyetemi kollégium közönsége, ahol mindenki ifjú, ezért a közülük meghaltak fiatal kora nem (elsősorban) a kollégisták élvhajhász életmódjának következménye, hanem annak, hogy nincs kinek meghalnia közülük hajlott korban. És elképzelhető, hogy a második sokaság egy idősoththon bentlakóiból áll össze, akik közül, mivel mindegyikük benne van a korban, nincs kinek fiatalon sírba szállnia. Vagyis az átlagos halálozási életkorba (akárcsak a nyers halálozási arányszámba), az összehasonlított populációk korösszetétele is beleszól, nemcsak az, hogy szolgál az egészségük.¹⁵

Ahhoz tehát, hogy egy népesség jellemző élettartamát megtudjuk, ki kell küszöbölnünk a zavaró hatását annak, milyen a korösszetétele. Ez pedig úgy lehetséges, ha nemcsak a holtakra, hanem az élőkre is tekintettel vagyunk: nem elég az elhunytakat kor szerint vizsgálni, hanem az életben lévőköt is meg kell figyelnünk

12 A várható élettartam vizsgálatához nyújtott tanácsaiért hálával tartozom Őri Péternek és Pakot Leventének.

13 A budapestiek 1945 utáni születéskor várható élettartamára lásd Pallós 1971: 45–51, 108–111, 199; Daróczi 1997: 86, 88, 94, 96, 102, 104, 110, 112, 118, 120; Daróczi–Habicsek 2008: 34, 36, 38, 40.

14 A zsidók és nem zsidók közti egyenlőtlenségekre lásd Bolgár 2022a.

15 E probléma egyik klasszikus, 19. századi kifejtése a fővárosi statisztikai hivatal igazgatójától, Kőrösi Józseftől (1874a: 4–14) származik.

kor szerint, hogy ne csak azt tudjuk, mikor és hányan lehelték ki a lelküket egy-egy korosztályból, hanem azt is, hány főből múltak ki ennyien.

E feladat elvégzésére a legsokoldalúbb eszköz a keresztmetszeti *halandósági tábla*. Egy ilyen táblázat úgy készül, hogy elképzelünk 100 000 egy időpontban világra jött élveszületettet. Róluk feltételezzük, hogy életútjukon előre haladva minden egyes életkorban pontosan azzal az eséllyel fognak kidőlni az élők sorából, amekkorával az egyes életkorokban meghalnak az emberek abban a népességben, amibe a 100 000 fő beleszületett. Ilyen módon a halandósági tábla felállítja a 100 000 élveszületett kihalási (vagy másképpen túlélési) rendjét, végül kiszámítja az átlagos halálórási életkorukat. Ennek az értéknek az alakulásában már semmi szerepet nem játszik, hogy abban a népességben, amibe a 100 000 fő beleszületett, milyen volt a korösszetétel, nagy vagy kicsi volt az aggastyánok, vagy épp a kamaszok aránya. Ez már valóban azt fogja kifejezni, mennyi volt a *születéskor várható átlagos élettartam*, tehát azt, hogy ha egy újszülöttnek olyan halandósági viszonyok között kellene végigküzdenie az életét, amilyenek születése pillanatában fogadják őt, átlagosan hány születésnapra számíthatna.

Kutatási előzmények

A hajdani budapestiek halandósági tábláinak megszerkesztésére történtek erőfeszítések a korabeli statisztikusok részéről, de addig egyikük sem jutott el, hogy kiszámolja a fővárosiak várható élettartamát. Az első kísérletező Kőrösi József, Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának első vezetője volt. Hivatalának halandóságról szóló köteteiben többször kimutatta azt, amit átlagos élettartamnak hívott, ám ez valójában az átlagos halálórási életkor volt.¹⁶ Kőrösi azonban nem tévedett, hanem csak pongyolán fogalmazott, ugyanis – más munkáiból tudjuk¹⁷ – nagyon is tisztában volt azzal, hogy az átlagos halálórási kor nem ugyanaz, mint a várható élettartam. Olyannyira, hogy az 1870-es években megkísérelt igazi halandósági táblákat is készíteni. Kőrösinek saját elgondolása volt arról, hogyan kellene a táblázatokhoz szükséges adatokat előállítani, és ennek kipróbálása végett végzett számításokat Pest városára vonatkozóan. A kísérlet nem sikerült túl jól, de azt mindenesetre publikálta, hogy a négyévesnél idősebbek közt 1857 és 1869 között Pesten a teljes népesség, illetve az egyes felekezetek, továbbá egyes foglalkozások korszpecifikus halálórási valószínűségeit mekkorának mérte.¹⁸ Annak, hogy Kőrösi ezután halandósági táblák szerkesztésével foglalkozott volna, nem

¹⁶ Kőrösi 1876a: 40–41; Kőrösi 1877: 5–6.

¹⁷ Kőrösi 1874a: 4–48.

¹⁸ Kőrösi 1876b. Lásd még Kőrösi 1873: 10; Kőrösi 1874a: 49–52; Kőrösi 1874b; Lewin 1876: 6, 61–66; Saile 1927: 123–143; Tamásy 1976.

találtam nyomát. Ebben szerepet játszhatott, hogy később kulcsszereplője lett a sztenderdizált halálozási arányszám nevű mutató kidolgozásának.¹⁹ A Kőrösi által halandósági indexszámításnak nevezett módszer is arra való, hogy különböző népeségek halandóságát összehasonlíthatóvá tegye úgy, hogy nem számít, eltérő-e a korösszetételük. És Kőrösi az új találmánnyal a kezében úgy értékelte, „ezen új mérték – a halandósági index – számol a különböző korosztály szerint váltakozó halandóság tényezőjével, a nélkül azonban, hogy a halandó táblázat nehézkes felállítására menne át”.²⁰

Ezután a Központi Statisztikai Hivatal kebelében 1900–1901-re Raffmann Jákó,²¹ a fővárosi statisztikai hivatalban pedig 1930–1931-re – minden bizonnyal – Zoltai Gyula elkészítette Budapest halandósági táblázatait.²² Azokból azonban a két statisztikai hivatal nem a várható, hanem a valószínű élettartamot számolta ki, vagyis azt az időtartamot, amely alatt az újszülötteknek éppen a fele meghalna, ha életük során minden életkorban olyan halálozási esélyeik lennének, amelyek születésük pillanatában fennálltak. Ennek a mutatónak megvan az a hátránya, hogy egy népesség kihalási rendjét csak a valószínű életkorig jellemzi, az ennél magasabb életkorokban már nem.

A történeti kutatás is hozzáette a magáét a hajdani budapestiek élettartamának fürkészéséhez. Máday Lajos addig jutott, hogy 1880–1881-re korspecifikus halálozási arányszámokat számolt, vagyis a halandósági tábla készítésének első lépését tette meg.²³ A legnagyobb előrelépés Óri Péternek köszönhető, aki 2016-ban Kőrösi demográfusi munkásságáról tartott – írásban máig publikálatlan – előadást, és ekkor összeállította a fővárosi népesség halandósági tábláit négy népszámlálás időpontjára (1880–1881-től 1910–1911-ig) a fővárosi statisztikai hivatal által közölt adatokból.²⁴

19 Kőrösy 1902a; *A főváros halandósága az 1901-ik évben* 1903: 401–405. A feltalálás történetére lásd Saile 1927: 136–146.

20 *A főváros halandósága az 1903-ik évben* 1904: 206.

21 Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1906: 86–87, 320–321. Ennek alapján a halandóság törvényhatóságok közötti területi egyenlőtlenségeit elemzi Daróczy 1995.

22 *A székesfőváros múltja és...* 1934: 186–193, 198; Zoltai 1939: 30–32.

23 Máday 1973: 750.

24 Óri Péter (2016) budapesti halandósági tábláit nem átvettem, hanem az általa vizsgált négy időpontra újra elkészítettem az Óri és általam alkalmazott módszer kisebb differenciái miatt, amelyek a kiszámított várható élettartam értékekben is kisebb eltéréseket eredményeznek. Négyféle különbséget találtam: (1) az utolsó életkor Órinél a 80 éves kor, nálam a 90 éves. (2) Óri korcsoportos részletezettségű, úgynevezett rövidített halandósági táblákat készített, én koréveseket. (3) A két egzakt életkor között elhaltak által még átlagosan leélt életevek számára Chiang módszerével empirikus megfigyelésen alapuló becslést adtam. (4) Óri 1880–1881 és 1890–1891 esetében az úgynevezett rendes polgári népesség számára vetítette a Budapesten elhunytak számát, míg én a jelenlévő polgári népességére. Óri 1900–1901-ben is a rendes polgári népességgel számolt, míg én a jelenlévő teljes népességgel.

Forrás

A budapestiek élettartamának 1945 előtti története tehát jelentős részben ismeretlen és elemzetlen, holott Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala és a Központi Statisztikai Hivatal megtermelte azt a nyersanyagot, ami a budapesti halandósági táblák megszerkesztéséhez szükséges, csak eddig nem kerültek ezek az anyagok egymás mellé.

1869-től 1941-ig van meg a teljes népességre nézve a jelenlévő élők megoszlása kor és nem szerint az országos népszámlálások időpontjára. Ránk maradt továbbá ebből az időszakból a fővárosban meghaltak száma is kor és nem szerint évről évre a népmozgalmi statisztikában. Ezeknek az adatoknak az egymás mellé állítása lehetővé teszi az egész fővárosi népesség koréves keresztmetszeti halandósági tábláinak összeállítását az országos népszámlálások évére nemenként úgy, hogy az élőknek az év végi censuzon megfigyelt számát az előző és a rákövetkező esztendő halálozási adatainak átlagával szembesítjük.²⁵

Ezenkívül Budapesten végrehajtottak az országos censuzok közötti időszakokban helyi népszámlálásokat és helyi vagy országos népösszeírásokat is. Ezek közül négy, az 1906., 1925. és 1935. évi budapesti népszámlálás, valamint az 1939. évi országos népösszeírás kérdezett rá az életben lévők korára, csak a kapott adatokat rendszerint nem az országos népszámlálások idején megszokott precizitással közölték. A közbeeső népszámlálások és népösszeírások idejére is szerkeszttek halandósági táblákat, amennyire ezt a forrásadottságok lehetővé teszik.

Forráskritika

Egy halandósági táblázattól akkor remélhetjük, hogy hű képet ad egy népesség élettartósságáról, ha tárgyyszerű értesüléseink vannak három dologról. Egyrészt (1) az életben lévők számáról a megfigyelési időszak közepén, esetünkben a népszámlálások eszmei időpontjában, mert a halandósági tábla úgy becsli a halál veszélyének kitétek számát, hogy az időszak közepi népesség lélekszámához hozzáadja az időszak közepéig kiszenvedők számát. Másrészt (2) a meghaltak számáról. Harmadrészt (3) az életben lévők és meghaltak koráról.

Az ezekről tudósító budapesti adatokkal kapcsolatban a következő kétségek merülnek fel:

ad (1) és (2): Az élők számát meghatározó népszámlálásokról és a halálozásokat regisztráló népmozgalmi statisztikákról elképzelhető, hogy nem voltak

²⁵ Az összes országos népszámlálás időpontjára elkészült halandósági tábla utolsó életkora 90 év. A halandósági táblák szerkesztésének módszerére általában lásd Rowland 2003: 265–293; Chiang 1979; Wachter 2006. Az általam alkalmazott eljárás részleteire lásd Bolgár 2023.

teljeskörűek. Nem látok azonban módot arra, hogy egy településszintű vizsgálat esetében – a ránk maradt táblázatok mögött álló statisztikai őanyag ismeretének hiányában – ezt igazoljuk, főképp, hogy korrigáljuk. Ennek az az oka, hogy a ki-mutatott népességszámot nemcsak két – egy ismert és egy ismeretlen – tényező, vagyis a rendszerint ágyban zajló természetes népmozgalom (nemzés/szülés, halálozás), valamint a csupán papíron folyó népmozgalom, magyarán a rossz minőségű adatgyűjtés befolyásolhatta. Lehetséges egy harmadik faktor is. Még-hozzá a lábbal végzett mechanikus népmozgalom, tehát a vándorlás. Márpedig ez szintén ismeretlen, mert az országon belüli migrációról nem folyt semmiféle rendszeres (azaz a népmozgalmi eseményeket folyamatosan feljegyző) adatgyűj-tés. Így, ha egy korosztályban a népességszám nem vezethető le a születések és halálozások különbözetéből, azt nem feltétlenül az alulregisztrálás okozta, hanem jelentheti azt is, hogy időközben el- vagy odavándoroltak az emberek. És annyit mindenesetre tudunk, hogy Budapesten nagy volt a jöves-menés, főleg a jöves.

I. táblázat. A csecsemők (0 évesek) népmozgalmi adatai és népességszáma Pesten (1869) és Budapesten (1880–1940)

	A	B	C	D = A-B-C	E	F
Év	Élve- születés	Csecsemő- halálozás	December 31-én élő 0 évesek	Élveszületések többlete az év végén élő és év végéig meghalt csecsemőkhöz képest	Idegen ²⁶ anyák élveszülései Budapesten	Budapesti anyák élveszülései vidéken
fő						
1869	8066	2895	5146	25	nincs adat	nincs adat
1880	13 356	3637	9467	252		
1890	16 986	4015	12 241	730		
1900	23 499	3825	17 654	2020	242	
1910	22 206	3274	16 808	2124	861	
1920	21 068	3819	15 931	1318	1949	
1930	16 723	1905	10 602	4216	4387	
1940	18 768	1951	11 874	4943	5692	254

Forrás: lásd a 3. táblázat forrásait, illetve *A székesfőváros múltja és...* 1934: 162, 167; *Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve* 1941: 91; Kőrösi 1873: 61; Szél 1929: 249.

Megjegyzés: a becslt adatok kurziválva vannak.

26 Értsd: nem budapesti állandó lakhelyű.

Egyetlen életkorban – éppen abban, amelynek az adataival kapcsolatban a legtöbbször felmerülnek hitelességi aggályok –, a csecsemők (0 évesek) körében azonban a szerencsés forráskörülmények folytán mégis meg lehet tudni valamit a vándorlásról, így mérlegelhető, reálisak-e az élők és elhaltak számáról ránk maradt ismeretek.²⁷ Ha a Budapesten egy naptári év alatt történt elveszületések számát összevetjük a naptári év végén, a népszámlálás pillanatában életben lévő 0 évesek, valamint az esztendő során meghalt csecsemők számával (*l. táblázat*), az látszik, hogy Budapesten mindig több, 1890-től pedig jóval több csecsemő jött a világra, mint ahány 0 éves a kimutatások szerint a városban élt és halt. A fővárosi elveszületéseket tehát biztosan nem csak a kimutatott csecsemőhalandóság emésztette fel a népszámlálások időpontjáig. Nem lehet, hogy a 0 évesek ki nem mutatott halálzásai is? Vagy nem lehetséges, hogy igazából nem is voltak olyan kevesen az élő csecsemők a városban, mint ahogy a census mérte?

Amennyire megítélhető, nem az élő vagy halott csecsemők alulszámlálása a magyarázat: a fővárosi 0 évesek számát nagymérvű csecsemővándorlás apasztotta. Egyrészt Budapesten, mint más európai nagyvárosokban is, dívott a csecsemők, főképp törvénytelen csecsemők dajkaságba adása a környező falvakba, akik így, mire jött az év végén a népszámlálás, már a vidéken jelenlévők számát gyarapították, illetve nagy hányaduk már a vidéken meghaltakét.²⁸ E mozgalom pontos mérete nem ismert. Annyi azonban tudott, hogy 1894-től bizonyos években hány csecsemő vidéki dajkaságba helyezését engedélyeztették a budapesti kerületi elöljáróságokon. Az 1890-es években évi 1100–1400 pólyás járt így. Aztán az első világháborúig évente legalább 200, de inkább 300–400.²⁹ Csakhogy Budapestről nemcsak a kerületi elöljáróságok közbejöttével lehetett szabályszerűen dajkaságba adni a gyermeket, hanem volt egy diszkrétebb, és ezért talán népszerűbb, de statisztikailag nem követhető megoldás: sokan nem a fővárosi kerületeknél, hanem azon község elöljárósága előtt intézték a papírmunkát, ahová a gyerek került. És akkor még nem számoltuk a teljesen titokban dajkakézre jutókat.³⁰ Vagyis

27 A csecsemőhalalozások alulregisztrálására a 19. századi ír polgári anyakönyvezési rendszerben lásd Walsh 2017: 129–131, 143. A gyanút, hogy a magyar censusok a csecsemőkorúakat és az 1 éveseket alulszámlálják, tudomásom szerint először Ráth Zoltán (1893: 112.) fogalmazta meg, de igazolni nem tudta. Később Barsy Gyula figyelt fel ugyanerre az országos halandósági táblák szerkesztése közben. Arra jutott, hogy „a régebbi magyar népszámlálási adatok a legfiatalabb korok számbavétele tekintetében hiányosak voltak”, és hogy „1941 óta már [...] nem volt észlelhető a legfiatalabb korúaknak az a nem teljes számbavétele [...], ami főleg az első világháború előtti népszámlálásokat jellemezte”, de még 1930-ban is hatott (Barsy–Pallós 1959: 241, 243). Ám, hogy az alulszámlálás mekkora mértékű volt, azt hogyan tárta fel, és meg tudta-e állapítani Barsy, mennyire érintette Budapestet, nem derül ki a közléséből.

28 *A főváros halandósága az 1901-ik évben* 1902: 400; Berend 1910: 36–37; Pikler 1907: 76–77; Thirring 1896: 4–5, 18–24.

29 *Budapest félszázados fejlődése* 1925: 190; Kőrösy 1905: 62.

30 Thirring 1896: 20–24; Kőrösy 1905: 61.

a vidéki dajkaságba adás gyakorlata 1910-ig elégséges magyarázatot ad arra, hova tűntek a népszámlálás idejére a bábik a pesti flaszterről, és nem kell az élő vagy a meghalt o évesek alulregisztrálására gyanakodnunk.

A kortársak azonban a '20-as évektől azt érzékelték, hogy a vidéki dajkaságba adás szokása kiment a divatból.³¹ Ezt a budapesti előljáróságok előtt vidéki dajkaságba adottak száma megerősíti: 1923-ban már tíz ilyen esetet sem sikerült összeszámolni.³² A budapesti élveszületések száma azonban ezután is jóval több volt, mint az év végén élő és a meghalt csecsemők számának összege. Hová tűntek az élveszületettek ezután a székesfővárosból?

Az, hogy befellegzett a „dajkaüzletnek”, nem jelentette a csecsemőkivándorlás végét is. Sőt, ekkor terjedt el csak igazán: a fővárosi statisztikai hivatal 1883 és 1887 között, majd 1896 után folyamatosan kimutatta,³³ hogy a Budapesten élveszületettek közül hány gyermeknek volt az anyja idegen, azaz nem budapesti állandó lakhelyű. És ebből kiderül, hogy a 20. századtól rohamosan nőtt az ilyen esetek száma (*t. táblázat*). Ezek az anyák a budapesti szülés után feltehetően hamarosan távoztak az utódjukkal együtt a lakhelyükre, és ennek a jelenségnek a tömegessége az élő és meghalt o évesek számával összeadva bőségesen megmagyarázza a budapesti élveszületések számát az 1920-as évektől. Semmi ok nem látszik tehát arra, hogy a csecsemőkorúak esetében kétségbe vonjuk a budapesti halálozási és népszámlálási kimutatások érvényességét.

ad (3): Már a korabeli statisztikusok észrevették az országos népszámlálások koradatainak elemzése során, hogy az emberek keveset tudnak arról, mióta élnek, nem tudják pontosan megmondani az életkorukat. Ezt abból ismerték fel, hogy a korstatisztikában hullámhegyek és -völgyek váltják egymást olyan módon, hogy az 5-re, de különösen 0-ra végződő életkorokat feltűnően többen vallottak be, mint annál kisebb vagy nagyobb életkort. Vagyis a megszámláltak, különösen a nők hajlamosak voltak kerek életkorokat bevallani, és még a korhoz kötött állampolgári kötelességek elkerülésére, valamint az önfiatalításra való hajlandóság jeleit is felismerni vélték a statisztikusok a számsorokban. Megfigyelték azt is, hogy a népességnek ez az életkori öntudatlansága visszaszorul, magyarázatra egyre többet foglalkoznak az emberek a születésnapjukkal: a hullámmérés cenzusról cenzusra csökkent, 1941-re megszűnt, és az iskolázottabb térségekben, mindenekelőtt a törvényhatósági jogú városokban, azok közül is Budapesten volt a legkisebb.³⁴

31 *Budapest félszázados fejlődése* 1925: 197*; Schuler 1936: 68.

32 *Budapest félszázados fejlődése* 1925: 190.

33 Szél 1929: 249.

34 Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1882: 118–120; 1893: 81*–83*; Láng–Jekelfalussy 1884: 184; Jekelfalussy 1890: 207–208; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1909: 63*–64*; 1920: 48*–49*; 1929: 26*; Ráth 1893: 80–112, különösen 100–102; Thirring 1933: 212–213; Barsy–Pallós 1959: 243.

Ha ekkora volt az életkori öntudatlanság, el lehet képzelni, mennyire homályban tapogatódzhattak az emberek, amikor egy másik ember életévének a számát kellett megmondaniuk. Márpedig haláleset bejelentésekor erről is kérdezték őket.³⁵ Az életkori tájékoztatatlanság tehát a halottak korának meghatározását is a kerekítés felé vihette, az erről szóló statisztikákat pedig torzíthatta.

2. táblázat. Az 59 és 61 éves élők és meghaltak a 60 éves élők és meghaltak arányában Pesten (1869–1870) és Budapesten (1880–1881/1940–1941)

Időpont	59	61	59	61
	évesek száma a 60 évesek %-ában		évesen meghaltak száma a 60 évesen meghaltak %-ában	
1869–1870	99,4	62,6	216,7	197,6
1880–1881	54,2	65,2	56,5	51,7
1890–1891	55,9	48,6	75,4	59,3
1900–1901	57,5	50,9	60,9	71,9
1906–1907	nincs adat		73,9	70,7
1910–1911	80,0	64,9	74,1	81,6
1920–1921	77,3	77,0	77,5	69,4
1925–1926	101,0	90,0	87,9	76,3
1930–1931	89,8	85,2	80,3	78,7
1935–1936	nincs adat		83,2	88,4
1939–1940	102,4	92,1	90	94
1940–1941	100,0	98,3	91,3	90,7

Forrás: lásd a 3. táblázat forrásait.

Megjegyzés: a becsült adatok kurziválva vannak.

A kormeghatározás pontatlansága Budapesten is észlelhető mind az élők, mind a halálozások adatsoraiban. Azt figyeltem meg, hány százaléka volt a kimutatások szerint 60 évesen meghaltaknak az 59 évesen és 61 évesen elhunytaké, valamint a 60 éves élőknek az 59 és 61 éves élőké. A korai furcsaságoktól eltekintve³⁶

35 A halálesetet bejelentő személy kikérdezésének szerepére az állami anyakönyvezés időszakában lásd *A m. kir. belügyminiszternek 60.000 szám alatt kelt utasítása* 1895: 508–509, 512 (78. és 83. §).

36 Az 1869-es népszámláláson rendszerint többen voltak a 9-re végződő életévéről beszámoló megszámláltak a fővárosban, mint a kerek életkorról. Ennek az lehetett az oka, hogy sokan nem kerek életkort, hanem kerek születési évszámot voltak hajlamosak bevallani, és ez – mivel a népszámlálás nem az évtized végén volt, 9-re végződő számot jelentett (vö. Kőrösi 1871: 23). Az 1872-es koreloszlás alapján készült 1869–1870-es halálozási statisztikában nem egyedi, hanem éppen szokásos, hogy a 0-ra végződő életkorban meghaltak kevesebben voltak jóval, mint a 9-re és 1-re végződő korúak. Ennek okára nem tudtam rájönni.

az látszik, hogy a korstatisztika hullámai nagyok voltak, de többé-kevésbé folyamatosan csillapodtak (2. táblázat).

Ez azzal a következménnyel jár, hogy ha az elkészült halandósági táblákból leolvassuk egy életkorhoz tartozó halálzási valószínűséget, akkor nem biztos, hogy az a tényleges értéknek megfelelő lesz. Amennyivel azonban az egyik életkorban műviileg megnöveli a halálzási valószínűségét a hibás korbevallás, annyival csökkenti más, valószínűleg szomszédos életkorban.

A halandósági táblák készítése során számos speciális technikai probléma, figyelembe veendő körülmény is felmerült. Ezek a következők:

(1) Az élők közé 1890–1891-ig csak a polgári személyeket számolták bele, a katonákat nem. A halottak számában viszont már 1880–1881-től benne vannak a katonaként elhunytak is.

(2) Az országos népszámlálások időpontjára vonatkozó budapesti halandósági táblázatok szerkesztésekor három esetben nem volt lehetséges ideális formában ütköztetni a december 31-én élők számát a népszámlálás előtti és utáni évben egy év alatt átlagosan meghaltak számával életkoronként:

(a) A meghaltak száma kor szerinti bontásban 1869-re és 1870-re nem ismert, ezért az 1869. évi népszámlálás élőkre vonatkozó adatait a halottak 1869–1870. évi számával csak az 1872. évi koreloszlásuk szerint lehetett szembesíteni. Érdeemes észben tartani, hogy 1872. végén már kezdetét vette a kolerajárvány Pesten, amely a gyermekeket kevésbé érintette, mint a felnőtteket,³⁷ vagyis az 1872-es koreloszlás figyelembevétele az 1869–1870-es halálzási adatoknál azzal járhat, hogy a felnőttek halandóságát túl, a gyermekekét alulbecsüljük.

(b) A hatévesnél idősebb halottak korévenkénti eloszlása 1910-ből és 1911-ből sem ismert, csak az ötéves korcsoportok szerinti, ezért ebben az esetben feltételeztem, hogy az elhalálozottak 1910–1911. évi korcsoportokon belüli eloszlása megfelel a halottak 1909. és 1912. év átlagában kialakult korösszetételének.

(c) 1941-ben nem előző év december 31-én, hanem január 31-én tartották a népszámlálást. Hogy ennek a népszámlálásnak az adatai is két szomszédos év közepén készült pillanatképként viselkedhessenek, megbecsültem, mennyi lehetett a népességszám 1940. december 31-én. Először feltételeztem, hogy az előző országos népszámlálástól 1941. január 31-ig egyenletes ütemben nőtt Budapest népessége, majd egyhavi növekményt kivontam az 1941. január 31-ei népességszámból. Másodszor feltettem, hogy a budapesti társadalomnak 1940. december 31-én éppen olyan volt a kor és nem szerinti összetétele, mint 1941. január 31-én. További problémát jelentett,

37 Kőrösi 1876a: 57–58.

hogy 1941-re nézve a Budapesten meghaltak kor szerinti megoszlását nem közölték (csak a Budapesten és vidéken meghalt budapesti lakosokét). Emiatt feltételeztem, hogy az 1941-ben jobblétre szenderülteknek is épp olyan volt a korösszetételük, mint azoknak, akiknek 1940-ben lett végük.

(3) Budapesten nemcsak országos népszámlálások zajlottak, hanem időben azok közé ékelődő helyi népszámlálások és helyi vagy országos népösszeírások is, amelyek közül az 1906., 1925. és 1935. évi népszámlálás, és az 1939. évi népösszeírás is felmérte a népesség korviszonyait. Ezekre az időpontokra is szerkesztettem budapesti halandósági táblát ugyan, ám a köztes censusok élőkre vonatkozó adatainak összeegyeztetése a népmozgalmi halálozási statisztikával nehézségekbe ütközik. A kor szerinti halálozási kimutatások ugyanis mindig egy-egy egész év adatait közlik. Ezeket akkor lehetne hibátlanul szembesíteni az élők kor szerinti bontású adataival, ha a közbeeső censusokat és összeírásokat az év végén, vagy az év közepén rendezték volna. De sosem pontosan ezekben az időpontokban végezték az adatgyűjtést a hatóságok, hanem 1906. május 12-én, 1925. december 24-én, 1935. december 20-án és 1939. november 18-án.

Még nagyobb gond, hogy az évközbeni eszmei időpont a köztes népszámlálások korstatisztikáját is összezavarta. Tudni kell, hogy az országos népszámlálásoknak 1941 előtt – az év végi időpont miatt – nem kellett különbséget tenniük aközött, hogy valaki hány évet élt már le, és hogy melyik évben született. Az évközbeni időpont azonban szétválasztotta a betöltött életkort a születési évtől, így a begyűjtött adatokból nem lehetett kideríteni, ki hány éves. A fővárosi statisztikai hivatal azt a félmegoldást találta ki, hogy például 1925. december 24-én azt számítja 0 évesnek, aki 1925-ben született, míg az összes 1926-ban világra jöttet 1 évesnek veszi, és így tovább. Ez a beosztás azonban hibás, mert a 0 évesek számát így művileg leszállították, hiszen nekik nem egy évük, csak 51 hetük volt megszületni. Az 1 évesnek nevezettek pedig igazából az 51 hetes korosztály, a 2 évesnek hívottak az 1 éves és 51 hetesek stb. Ez azért baj, mert például az 51 hetesek lélekszámát csak az 1 évesek közül kikerült halottak számához tudjuk viszonyítani. Az elcsúszás problémáját – ami a legjelentősebb az 1906. év esetében, hiszen ott májusban volt a népszámlálás – úgy igyekeztem csökkenteni, hogy a köztes censusok időpontjára mindig rövidített, tehát ötéves korcsoportokból (0, 1–4, 5–9, 10–14 stb.) építkező halandósági táblát készítettem 90 éves (1935-ben 80 éves) utolsó életkorral, nem korévest, így a hiba csak a korcsoportok szélén jelentkezik.³⁸ A 0 évesekkel pedig úgy jártam el, hogy egy egyszerű, de hosszadalmas eljárással megbecsültem

³⁸ Az 1906. évi censusnak különlegessége, hogy nem csak az 1906-ban, de az 1907-ben születetteket is 0 évesnek számította. Ennek az a következménye, hogy miután leválasztottuk ebből a körből az 1906-ban valóban nulla éveseket, a szokásos 0, 1–4, 5–9, 10–14 éves korcsoportosítást nem lehetett alkalmazni, hanem a 0, 1–5, 6–10, 11–15 stb. beosztást kellett kialakítani.

a december 31-ei létszámukat az évközben megállapított számukból.³⁹ Az országos népszámlálások közé eső időpontokra szerkesztett budapesti halandósági táblák tehát pontatlanabb eredményt mutatnak, mint a többi.

A várható élettartam időbeli alakulása

Az elkészített halandósági táblák azt mutatják, hogy a mai budapestiekhez képest a régieknek alig felfoghatóan rozoga volt az egészségük: 1945 előtt évtizedekkel rövidebb életet éltek, mint manapság (*t. ábra*). Külföldről is bajos lenne jelenkori viszonyítási pontot találni: az országoknak a 2021. évi születéskor várható átlagos élettartam szerinti listáján az 1945 előtti budapestiek az utoljára mért, legkedvezőbb értékükkel is legutolsók lennének, Csád mögött majdnem két évvel lemaradva.⁴⁰

Budapesten ezzel együtt is jelentősen megnyúlt az élethossz a városegyesítés utáni évtizedekben. Igaz, drámaian rossz induló helyzetből. Az 1869-es népszámlálás idején még ahhoz hasonló tüneteket mutatott Pest népesedése, amelyeket a történeti demográfusok a városi népességetemelő kifejezéssel szoktak leírni, amikor a premodern városról értekeznek: odaáramlik a népesség, majd ott nem szaporodik, hanem kihal, azaz felemészti a város a vidék népszaporulatát.⁴¹ Nos, Pesten 1870-ben és az utána következő három évben is ilyesfélék voltak a körülmények: több halálozás történt, mint ahány élveszületést feljegyeztek, azaz természetes fogyás volt mérhető. Igaz, 1868-ban és 1869-ben némileg több születésről értesülhetünk, mint kimúlásról,⁴² de a korábbi évtizedekben megszokott volt, hogy többen halnak, mint születnek.⁴³ 1874-től immár Budapesten tudjuk követni a halálesetek és élveszületések mérlegét, és onnantól mindig természetes szaporodás mutatkozik, ám az meglehetősen szerény. 1878-ban például öt főnyi. De ez is csak annak köszönhető, hogy protestánsok és zsidók is laktak a városban.

39 Az eljárás részleteit itt nincs hely leírni. Csak azt közlöm, hogy a 0 évesek év végi létszámát a következő képlettel becsültem: a népszámlálás időpontjában élő 0 évesek száma + élveszületések száma a népszámlálástól év végéig – a népszámlálás évében született csecsemők halálozásainak száma a népszámlálástól év végéig – 0 évesek vándorlási vesztesége a népszámlálás időpontja és év vége között.

Ezt a módszert az 1935-ös esetre nem lehetett alkalmazni, mert ekkor csakis korcsoport szerinti életkori adatokat gyűjtöttek, és így a 0 évesek beolvadtak a 0–5 évesek közé, vagyis még a csecsemők december 25-ei számát sem ismerjük. Szerencsére azonban a fővárosi statisztikai hivatal utólag megbecsülte az 1935. évi népesség koreloszlását. A 0 évesek 1935. december 20-ai számát innen vettem át (Zoltai 1941: 57), majd a fent leírt módszert követtem az 1935-ös census esetében is.

40 <https://ourworldindata.org/explorers/population-and-demography?tab=table&facet=none&Metric=Life+expectancy&Sex=Both+sexes&Age+group=At+birth&Projection+Scenario=None> – utolsó letöltés: 2023. január 21.

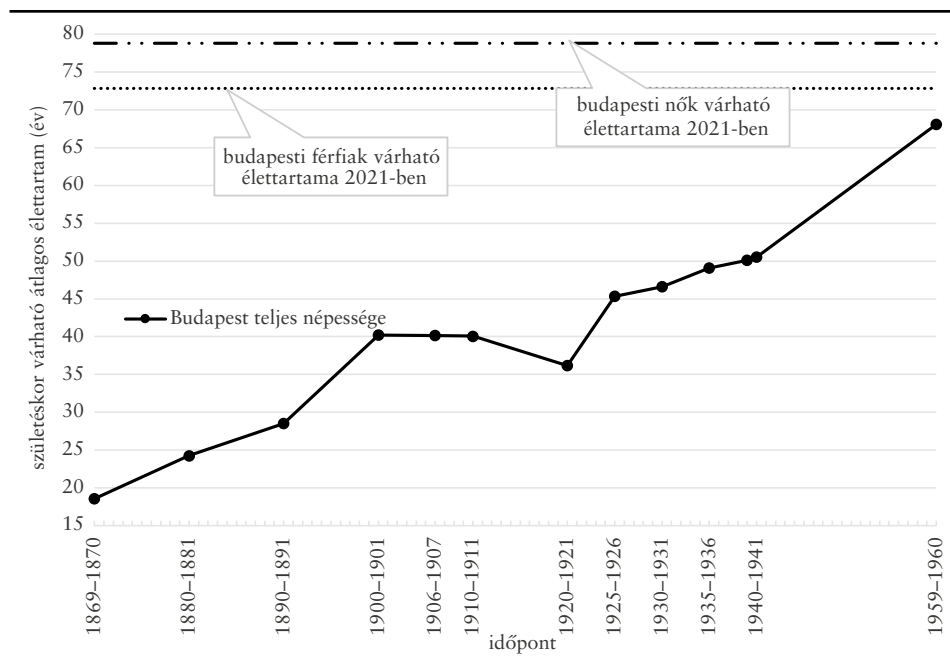
41 Wrigley 1973: 91–95; De Vries 1984: 178–182; Faragó 1993: 181–183.

42 Kőrösi 1871: 61, 68; *Pestvárosi születések...* 1875: 75.

43 Faragó 1993: 190–191.

A többiek az 1870-es években még gyakrabban voltak meghívva temetésre, mint keresztelőre.⁴⁴

I. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam alakulása Pesten (1869–1870) és Budapesten (1880–1881/1959–1960)

Forrás: lásd a 3. táblázat forrásait, 1959/1960-ra Pallós 1971: 47, 108–109; 2021-re https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0039.html – utolsó letöltés: 2023. január 21.

Az azonban, hogy sok volt a haláleset a városban a születésekéhez képest, igazából nem egyértelmű bizonyíték arra, hogy rosszak voltak a halandósági viszonyok. Hogy valóban az ország népének sírkertjeként üzemelt-e Budapest, azt a halandósági táblákról lehet leolvasni. És ha hihetünk az adatoknak, akkor a helyzet borzalmas volt: 1869–1870-ben még 19 év sem nézett ki a pestieknek az evilágon (I. táblázat). Mindezt átfogalmazhatjuk a korösszetétel torzító hatásától mentesített, tiszta halálzási arányszámmá⁴⁵ is: ha a halandósági tábla 100 000 élveszülöttje az 1869–1870-es pesti halálzási viszonyok között halt volna ki, akkor a halottak évi száma a népességszám 5,4%-a lett volna, vagyis minden tizenhatalcadik–tizenkilencedik emberre jutott volna egy koporsó esztendőnként. Arra, hogy annál is rövidebbnek mérjék az életet, mint amilyen Pesten volt azelőtt,

⁴⁴ Budapest félszázados fejlődése 1925: 61.

⁴⁵ Barys–Pallós 1959: 270–271; Pallós 1971: 44.

hogy Budapest része lett, csak a kora újkori London, továbbá a 19. század közepi, kolerával sújtott Poznań, valamint az 1880-as évek eleji Moszkva és Szentpétervár példáját találtam az emberi történelem lapjain.⁴⁶

3. táblázat. A születéskor várható élettartam alakulása Pesten (1869–1870) és Budapesten (1880–1881/1940–1941)

Terület	Időpont	Születéskor várható átlagos élettartam (e ₀)			
		férfi	nő	összesen	a nők előnye/ hátránya (+/-)
		év			
Pest	1869–1870	16,58	21,09	18,54	+4,51
Budapest	1880–1881	22,05	26,71	24,27	+4,66
	1890–1891	26,34	31,00	28,54	+4,67
	1900–1901	38,13	42,49	40,23	+4,37
	1906–1907	38,11	42,42	40,16	+4,32
	1910–1911	37,65	42,73	40,06	+5,08
	1920–1921	34,10	38,37	36,20	+4,27
	1925–1926	41,89	48,85	45,32	+6,96
	1930–1931	44,26	48,91	46,60	+4,65
	1935–1936	46,40	51,75	49,07	+5,35
	1939–1940	46,52	53,54	50,09	+7,02
	1940–1941	47,34	53,72	50,50	+6,38

Forrás: Az 1906. évi népszámlálás... 1914: 264; *Budapest halandósága 1908...* 1916: 1, 102; *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve* 1914: 39, 107, 114, 116; 1923: 83–84; 1925: 35, 74–75, 77, 112, 122, 162; 1926: 110–113, 130, 133–134; 1927: 214–215; 1930: 51; 1931: 73–74; 1932: 63, 100–101; 1935b: 71–73, 91; 1936: 92–93, 112–113, 134; 1937: 44, 142, 143–145, 162–163, 184; 1939: 54, 97–100, 122; 1940: 77–78, 80, 102, 103, 124; 1941: 37, 91–92, 94, 124, 127, 183; 1942: 58–60, 79–80, 82; 1948: 13; Kőrösi 1871: 196–199; Kőrösi 1873: 68; Kőrösi 1876a: 42–46; Kőrösi 1885: 34–35, 270–271; Kőrösi 1898: 21*, 174*; Kőrösi 1901: 17, 179; Kőrösi 1902: 5, 30; Kőrösi 1904: 21, 142; Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1882: 138–145, 178–185; 1893: 63–69, 82–87; Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1907: 152–175; 1916: 414–417, 420–423; Pikler 1908: 1; Pikler 1909: 1; Thirring 1908: 41–44, 63, 65–66, 68, 83; Thirring 1913: 39–40, 61, 64, 83; Zoltai 1941: 57.

46 Mooney 2002: 24; Прыца 1960: 383–388; Кędelski 1986: 22–23.

4. táblázat. A születéskor várható élettartam változása Pesten (1869–1870) és Budapesten (1880–1881/1940–1941)

Terület	Időpont	A születéskor várható átlagos élettartam (e ₀)					
		évi átlagos változása az előző időponthoz képest			változása 1869–1870-hez képest		
		év					
Budapest	1880–1881	0,50	0,51	0,52	5,47	5,62	5,73
	1890–1891	0,43	0,43	0,43	9,76	9,91	10,00
	1900–1901	1,18	1,15	1,17	21,55	21,40	21,69
	1906–1907	0,00	-0,01	-0,01	21,53	21,33	21,62
	1910–1911	-0,11	0,08	-0,03	21,07	21,64	21,52
	1920–1921	-0,35	-0,44	-0,39	17,52	17,28	17,66
	1925–1926	1,56	2,09	1,83	25,31	27,76	26,78
	1930–1931	0,47	0,01	0,26	27,68	27,82	28,06
	1935–1936	0,43	0,57	0,49	29,82	30,66	30,53
	1939–1940	0,03	0,45	0,25	29,94	32,45	31,55
	1940–1941	0,82	0,18	0,41	30,76	32,63	31,96

Forrás: lásd a 3. táblázat forrásait.

Az élettartósság ezután 1890-ig ütemesen nőtt, évente majdnem fél évvel megnőtt a várható élettartam. Innen 1900-ig viszont – épp a nagyszabású budapesti közegészségügyi beruházások idején⁴⁷ – ugrásszerűen, évente több mint egy évvel hosszabbodott. A 20. század első évtizedében a budapesti várható élettartam csökkenni kezdett, igaz csigalassúsággal, majd a következő évtizedben gyorsan esett, majdnem négy évvel rövidült. Ezután viszont 1925-ig gyorsabban nőtt még annál is, mint 1890 és 1900 között, évente majdnem két évvel. Ez azonban nem nagy dicsőség, mert ez csak a rendkívül alacsony 1920-as bázishoz képest figyelhető meg. Ha 1910-hez viszonyítjuk az 1925-ös adatot, akkor már az látszik, hogy ebben a 15 esztendőben nem történt igazából semmi különös: évente egyharmad év volt a nyereség, ami éppen ugyanolyan ütemű fejlődés, mint ami 1925-től a második világháborúig tapasztalható. A Horthy-korszakban tehát folyamatosan, de csak komótosan csökkent a fővárosi mortalitás, így végül 1940-re elérte az átlagos várható élethossz az 50 esztendőt (1–2. táblázat, 1. ábra).

⁴⁷ Sipos 1998: 950–955.

Hét évtized alatt tehát majdnem megháromszorozódott a budapestiek élet-tartama: 32 évvel hosszabb életre volt kilátásuk az 1941-ben születetteknek, mint az 1869-ben világra jövőknek. De hiába léptek át a budapestiek hetven év alatt a régiből egy új világba, amelyben az embereknek összemérhetetlenül több ide-jük marad életterveik megvalósítására, az igazi nagy átalakulás még előttük állt. Az a meredek emelkedő ugyanis, ami 1941-ig vezetett a fővárosi halandóság ja-vulásában, kifejezetten lankás volt ahhoz képest, ami a szocialista korszakban következett: 1940–41-től 1959–1960-ra, vagyis 19 év alatt 17–18 évet nöött a várható élettartam, ami azt jelenti, hogy két évtizeden át majdnem abban a tempóban nyúlt az emberi élet Budapesten, mint 1890 és 1900 között, a robbanásszerű vál-tozás időszakában (*t. ábra*).

Ez az átfogó kép. Az ezen belüli ingadozásoknak ne tulajdonítsunk túl nagy jelentőséget, mert a halandóság mértékét nagyban befolyásolhatja, milyen külö-nös körülmények állnak elő a véletlen folytán éppen a census végrehajtásakor, például történetesen járványos volt a népszámlálás előtti vagy utáni év. Így az, hogy 1920–1921-re úgy négy évet csökkent a várható élettartam, minden bizony-nyal kevésbé a fővárosiak egészségének hirtelen általános lerongyolódásáról szól, mintsem arról, hogy még 1920-ban is pusztított a spanyolnátha.⁴⁸

Hogy lehetne megtudni, vajon a várható élettartam adatok által kirajzolt görbe csupán illúzió-e amiatt, hogy épp néhány rendkívüli évről maradt fenn adatunk? És hogy deríthetnénk ki, abba az irányba fejlődtek-e a halandósági viszonyok két népszámlálás között is, amerre az élettartam adatok segítségével kirajzoltuk? Vessük össze a várható élettartam idősorát a Budapesten o évesen meghaltak és az élveszületések hányadosának, vagyis a nyers csecsemőhalandósági rátának az alakulásával. Ez ugyanis olyan halandósági mutató, amelynek ugyan súlyos hiányosságai vannak, de megvan az az előnye, hogy a népszámlálások közötti évekre is kiszámítható.

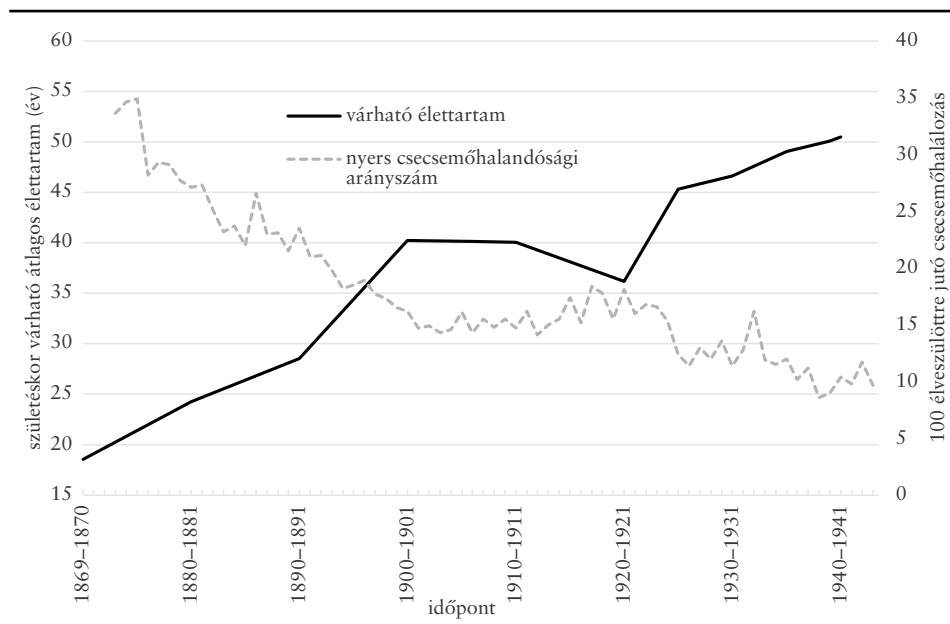
A csecsemőhalandósági arányszám görbéje kétségkívül lereagál olyan katak-lizmákat is, amelyek a várható élettartamét meg sem érintik, mivel két census közé estek. Felfedezhetők például rajta olyan kiugrások, amelyek bizonyára a ko-lera vagy az 1886-os járványos év (kolera, himlő, skarlát, kanyaró)⁴⁹ budapesti következményei. Arra is rávilágít az összevetés, hogy az alacsony 1920–1921. évi élettartam talán mégsem csak a spanyolnátha következménye, hanem egy kisebb, de hosszabb, első világháború idejére eső halálozási krízis tünete is. Összessé-gében azonban azt mutatja az összehasonlítás, hogy nem tapogatóztunk rossz

48 Géra 2009: 230–232.

49 Kőrösy 1898: 4, 38.

helyen: ahol az élettartam nyúlni kezd, ott a csecsemőhalandóság lecsökken, és a népszámlálások között is folytatódnak a trendek.

2. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam és a csecsemőhalandóság alakulása Pesten (1869–1873) és Budapesten (1874–1941)

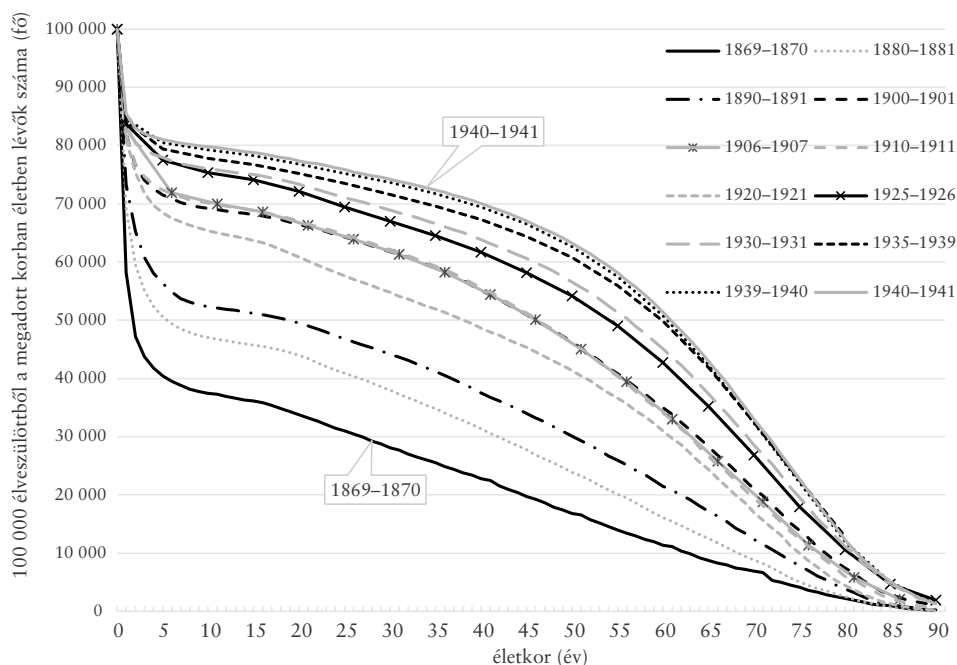

Forrás: a 3. táblázat forrásai, illetve *Pestvárosi születések... 1875: 75; Kőrösi 1876a: 117; A székesfőváros múltja és jelene... 1934: 200; Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1935: 71, 91; 1936: 92, 112; 1937: 142, 162; 1938: 97, 117; 1939: 97, 122; 1940: 77, 102; 1941: 91, 124; 1942: 57, 80; 1943: 51, 74; 1944: 52, 63.*

Az élethosszúság hosszútávú növekedése részben abból adódott, hogy az emberek egyre inkább túléltek a csecsemő-, illetve gyermekkorukat. Ha hihetünk az adatoknak, akkor az 1869–1870-ben megfigyelt kihalási rend szerint 100 évesülött közül megrendítően sokan, 42-en nem éltek meg az első születésnapjukat sem, és 60 főre várt halál öt éves kora előtt. A felnőtt (18 éves) kor elérésére pedig mindössze 35 évesülöttnak volt kilátása. Az 1940–1941-es mortalitási körülmények között ezzel szemben 100 újszülöttből már „csak” 15-en várhatták, hogy nem érik meg születésük első, 19-en az ötödik évfordulóját. A felnőttkorba pedig 78-an is beléphettek. A halandóság azonban nemcsak a csecsemő- és gyermekkorban csökkent, hanem felnőttkorban is. Az 1869/1870-es halandósági viszonyok között a 18 éves kort elérték átlagosan végül 50 éves, 1940–1941-ben viszont már 64 éves

korukban szálltak a sírba. Mindennek következtében egyre jellemzőbb lett Budapesten az időskori halál: 100 élveszülettből 1869/1870-ben még csak 11-nek ígérték az, hogy 60 éven felülként, 2 főnek, hogy 80 éven felülként temetik el. Ehhez képest 1940–1941-ben 100-ból már 51 főnek jött el a halála órája 60 éves, 12 főnek 80 éves kora betöltése után (3. ábra).

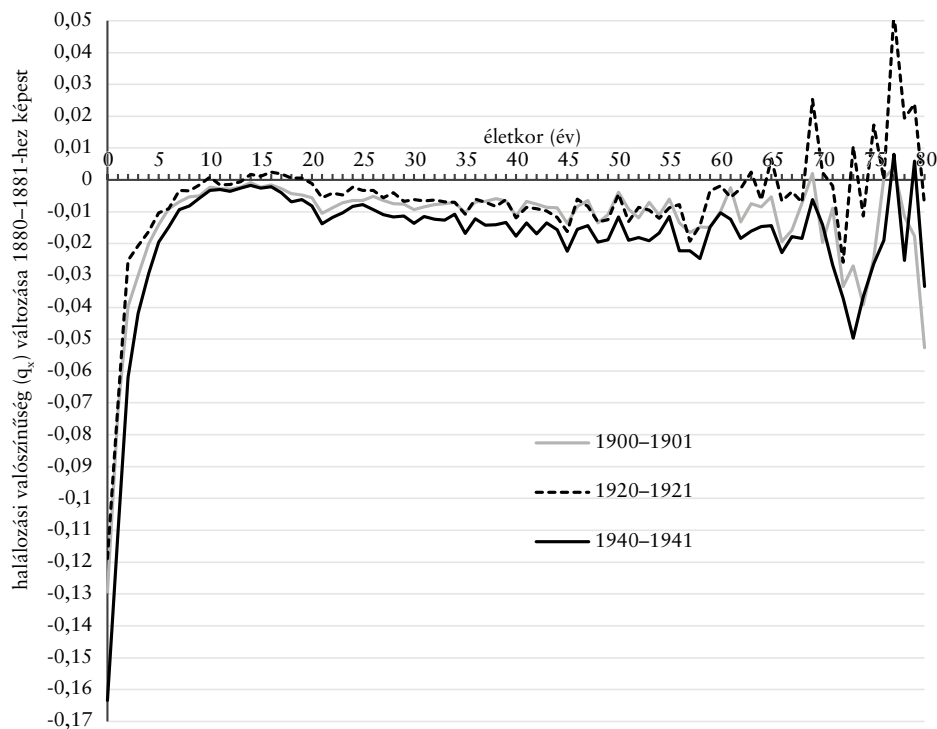
3. ábra. A népesség kihalási rendje Pesten (1869–1870) és Budapesten (1880–1881/1940–1941)

Forrás: lásd a 3. táblázat forrásait.

A halálozási valószínűség az idő előrehaladtával a legnagyobb mértékben a csecsemők, majd a gyermekek esetében csökkent. (Arányaiban a gyermekeknél az életesélyek javulása még nagyobb is volt, mint a csecsemőknél.) A legcsekélyebbet az eleve legkisebb halálozási esélyű korosztálynak, a tizenéveseknek sikerült profitálnia. A felnőttkorban az a fő szabály, hogy minél magasabb életkort veszünk, annál nagyobb esett a halálozási valószínűség (4. ábra).

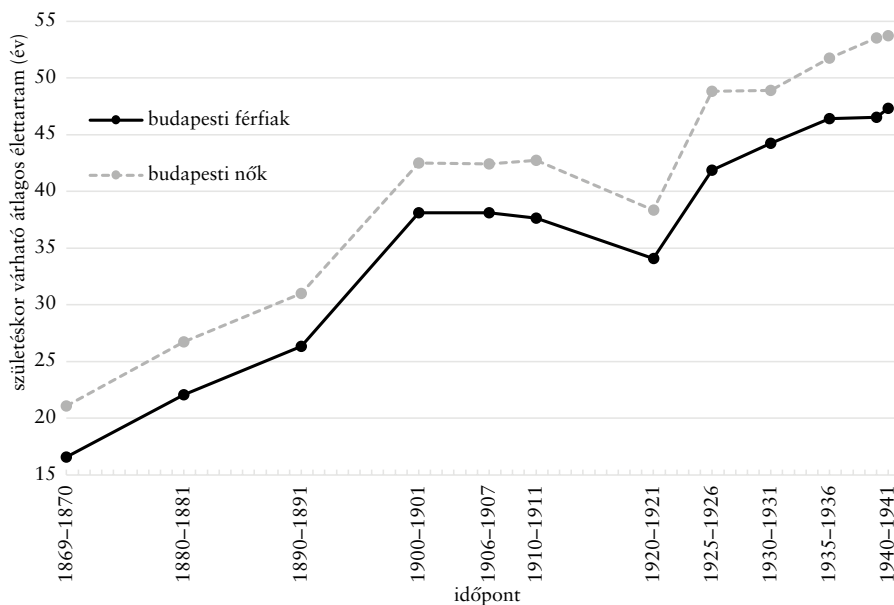
4. ábra. A halálozási valószínűség változása életkoronként Budapesten az 1880–1881. évi értékekhez képest (1900–1901/1940–1941)

Nemi egyenlőtlenségek

A nők élete a régi Budapesten is hosszabb volt, mint a férfiaké. Ám a nemi differencia 1945 előtt jellemzően valamivel kisebb volt, mint a mai Budapesten (3. táblázat). A budapesti nők és férfiak mortalitása 1945 előtt két alkalommal vett egymástól feltűnőbben eltérő irányt. Egyrészt a 20. század első évtizedében, amikor a várható élettartam a városban összességében stagnált. Ez a helyzet úgy állt elő, hogy amíg a férfiak élettartama csökkent, addig a nőké szerény mértékben nőtt. Másrészt az 1920–1921-es válságos halandósági helyzetből Budapesten a nők sokkal jobban jöttek ki 1925–1926-ra, mint a férfiak. Ám a következő öt évben már korrigált a férfi nem, a nők élettartama pedig nem hosszabbodott számottevően (5. ábra).

5. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam alakulása nemenként Pesten (1869/1870) és Budapesten (1880–1881/1940–1941)

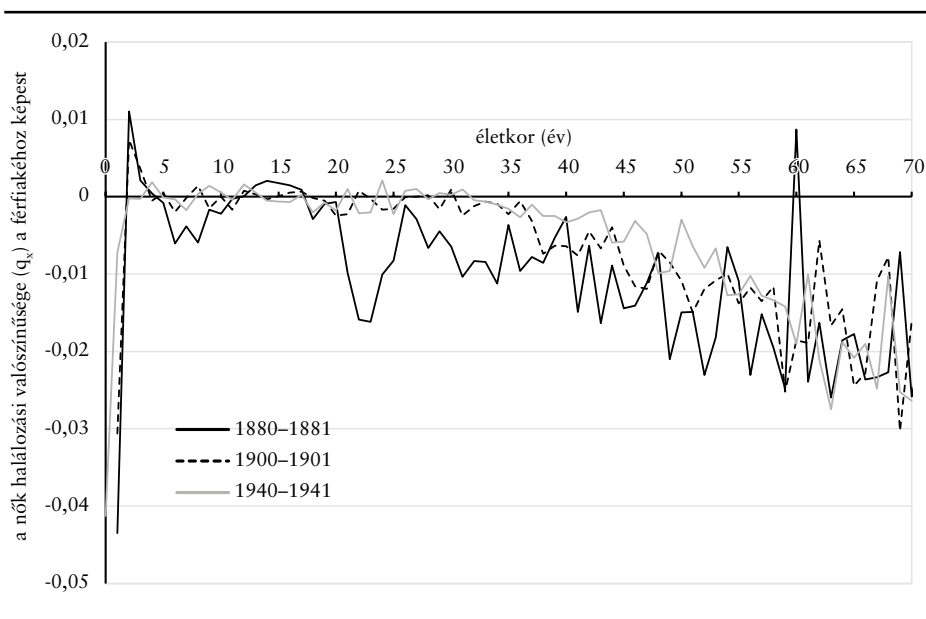

Forrás: lásd a 3. táblázat forrásait.

A nők hosszabb várható élettartama nem jelenti azt, hogy minden életkorban előnyösebb helyzetben lettek volna a férfiakhoz képest. A halálozási valószínűségek budapesti nemi egyenlőtlensége hasonló képet mutat, mint ami az országos halandósági táblákon⁵⁰ is megfigyelhető: a nők 0 éves korban jelentősen kisebb eséllyel hunytak el a férfiaknál. Aztán a gyermekkortól kiegyenlített a helyzet, vagy akár a nők halandósága nagyobb. Majd a harmincas éveikben, 1880–1881-ben még inkább a húszas éveikben már jelentősen jobbak a nők halálozási esélyei a férfiakénál, még hozzá az életkor előrehaladtával egyre növekvő mértékben. Az, hogy a fiatal felnőttkorban nem voltak jobbak a nők életkilátásai a férfiakénál, a termékeny életkorral járó veszélyekkel lehetett összefüggésben.

⁵⁰ Daróczy 2001: 310; Pallós 1971: 37–38.

6. ábra. A nők halálozási valószínűsége a férfiakéhoz képest Budapesten (1880–1881/1940–1941)

Forrás: lásd a 3. táblázat forrásait.

Budapest–vidék összehasonlítás

Arra, hogy a budapesti várható élettartam mekkora volt a vidékihez (értsd: a Budapesten kívüli Magyarországhoz) képest, úgy tudunk következtetni, ha összevetjük a Budapestre kapott adatsort a várható élettartam országos alakulásával. Ha eltérést találunk bármilyen irányban az országos és a fővárosi értékek között, tudható, hogy Budapest–vidék összevetésben ennél nagyobb volt a differencia.

A legkorábbi rendelkezésünkre álló országos halandósági tábla 1890–1891-re vonatkozik. Ahhoz, hogy mégis valamilyen benyomásunk legyen ezelőtt is a halandóság mértékéről Budapest–vidék összehasonlításban, összesen három támpontunk van. Egyrészt Hablicsek László becsülte meg az élettartamát egy olyan 1820-as évekbeli, felekezeti anyakönyvekből vett minta népességének, amihez az adatokat teljes egészében a mai Magyarország területén fekvő vármegyékből gyűjtötték.⁵¹ Az 1820-as évekbeli mintára becsült átlagos női élettartamot a budapesti nők csak valamikor az 1880-as években érte el, míg a férfiakét a budapesti férfiaké az 1890-es években (7. ábra).

⁵¹ Hablicsek 1991: 74, 92.

Másrészt Pakot Levente kiszámolta a várható élettartamát egészen 1869-ig visszamenőleg két székelyföldi településnek, nevezetesen Kápolnásfalunak és Szentegyházásfalunak.⁵² 1869-ben 12 év előnyben volt a két székely falu Pest népehez képest, de 1880-ban is mintegy 3 évvel több volt a születéskor várható élettartamuk (7. ábra).

5. táblázat. A budapestiek és az országos születéskor várható átlagos élettartam közti különbség (1890–1891/1940–1941)

Időpont	Születéskor várható átlagos élettartam (e ₀)						Budapest előnye/hátránya (+/-) Magyarországhoz képest			
	Magyarország				Budapest					
	Trianoni terület		Trianon előtti terület (Horvát-Szlavónország nélkül)							
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
	év									
1890–1891	–	–	29,62	30,38	26,34	31,00	–	–	-3,28	0,62
1900–1901	37,67	38,54	36,56	38,15	38,13	42,49	0,46	3,95	1,57	4,34
1910–1911	39,53	41,20	39,07	40,48	37,65	42,73	-1,88	1,53	-1,42	2,25
1920–1921	41,04	43,12	–	–	34,10	38,37	-6,94	-4,75	–	–
1930–1931	48,70	51,80	–	–	44,26	48,91	-4,44	-2,89	–	–
1940–1941	54,95	58,24	–	–	47,34	53,72	-7,61	-4,52	–	–

Forrás: lásd a 3. táblázat forrásait; illetve a Trianoni területre: 1900–1901-től 1910–1911-ig Kamarás 1991: 181; 1920–1921-től 1940–1941-ig Pallós 1971: 42; a Trianon előtti területre: 1890–1891-re Kamarás 1991: 181; 1900–1901-től 1910–1911-ig Pallós 1971: 42.

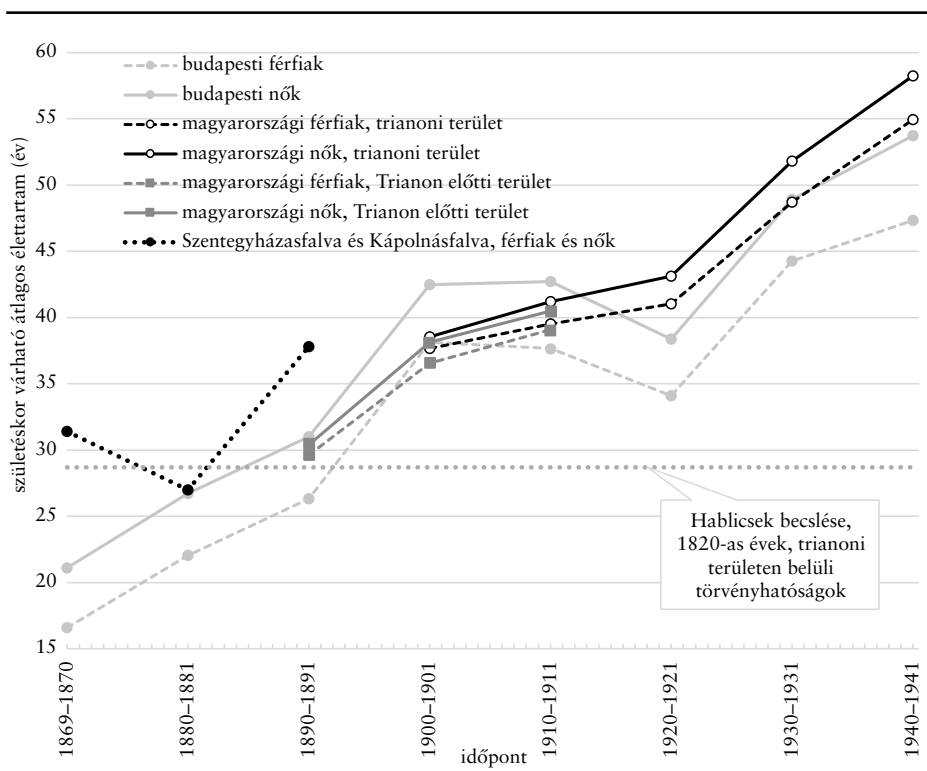
Megjegyzés: a) Ha egy időpontra koréves és rövidített országos halandósági táblázat is rendelkezésre állt, akkor mindig a koréves részletezettségű táblából nyert adatot választottam.

b) Azt, hogy az 1941-es halandósági tábla a trianoni területre vonatkozik, csak Barsy Gyulának egy 1944. évi előadásáról szóló összefoglalóból tudjuk (*A Magyar Statisztikai Társaság ülése 1944: 6–7*).

A harmadik és legfontosabb fogódzó Ráth Zoltánnak, a KSH nagyszerű statisztikusának köszönhető. Ráth 1892-ben észrevette, hogy az országon belül az 1880-as években fennálló halandósági egyenlőtlenségeket fel tudja mérni úgy, hogy legalább részlegesen semlegesíti az eltérő korstruktúrák zavaró hatását: korszpecifikus

halandósági arányszámokat képzett külön a 0–4 évesek és külön az ennél idősebbek korosztályára Magyarországon és Budapesten.⁵³ Azt kapta, hogy Budapesten – ahol a nyers, vagyis a sajátos korösszetételre tekintettel nem lévő halálzási arányszám csekélyebb volt, mint vidéken – mindkét korcsoportban magasabb volt a halálzási ráta, mint az egész országban.

7. ábra. A születéskor várható átlagos élettartam alakulása Pesten (1869/1870) és Budapesten (1880–1881/1940–1941), illetve Magyarországon

Forrás: lásd a 3. és 5. táblázat forrásait; valamint az 1820-as évekre: Habcsek 1991: 74, 92; Szentegyhászfalvára és Kápolnásfalvára: Pakot 2013: 53.

Egyértelmű válasz tehát nincs arra a kérdésre, hogy Budapesten 1890 előtt rövidebb vagy hosszabb életűek voltak-e az emberek, mint vidéken. Az viszont bizonyos, hogy a ránk maradt szöveges nyomok kivétel nélkül azt sugallják, hogy rövidebb, azaz történetünk az *urban penalty* korszakában indult. 1890–1891-ben,

53 Ráth 1893: 728–731.

amikor már van országos összehasonlító adatunk, az derül ki, ami a korábbi időszakra is sejthető: Budapesten kevesebb ideig éltek az emberek, mint az egész országban. A századfordulóra azonban, mint láttuk, gyorsan csökkent a halandóság a fővárosban, és ez elég volt ahhoz, hogy több évnyi előnyt szerezzen a főváros a vidékkel szemben várható élettartamban akár a trianoni, akár a régi országterületet figyelembe véve. 1910–1911-ben attól függ, vajon a vidék vagy a főváros járt-e előbb, hogy a trianoni vagy a régi Magyarország területéhez mérjük-e Budapestet. De bármelyik mellett döntünk, az előny és a hátrány is csak gyűszűnyi, lényegében ugyanazon a szinten állt a mortalitás mindkét oldalon. Budapest tíz év alatt elveszítette frissen kivívott előnyét. 1920 után azonban már mindig és tetemes előnnyel Budapest előtt járt az ország (5. táblázat, 7. ábra). A Budapest–vidék összevetés tehát azt az érdekes eredményt mutatja, hogy Budapest korán és rendkívül gyorsan leküzdötte az *urban penaltyt*,⁵⁴ de az még egyszer megérkezett a fővárosba.

A nők Budapestjén azonban máshogy alakult a városi halandósági hátrány története, mint a férfiakén. A nők már 1890–1891-ben is szerény mértékben magasabb kort remélhettek a fővárosban, mint vidéken függetlenül attól, melyik országterülettel végezzük az összehasonlítást. És a következő két évtizedben jelentősre nőtt az *urban premium* vidéki nőtársaikkal szemben, amíg aztán a Horthy-korszakban egyértelműen le nem maradtak tőlük. A budapesti férfiak viszont épp csak egy pillanatra, 1900–1901-ben, és akkor is csak kicsivel voltak kevésbé kitéve a halálnak, mint a vidékiek, és onnan már ki sem jöttek a gödörből, végig hátrányos volt a helyzetük. Sőt egyre romlott. 1940–1941-ben már közel nyolc évvel jutott neki rövidebb élettartam (5. táblázat, 7. ábra).

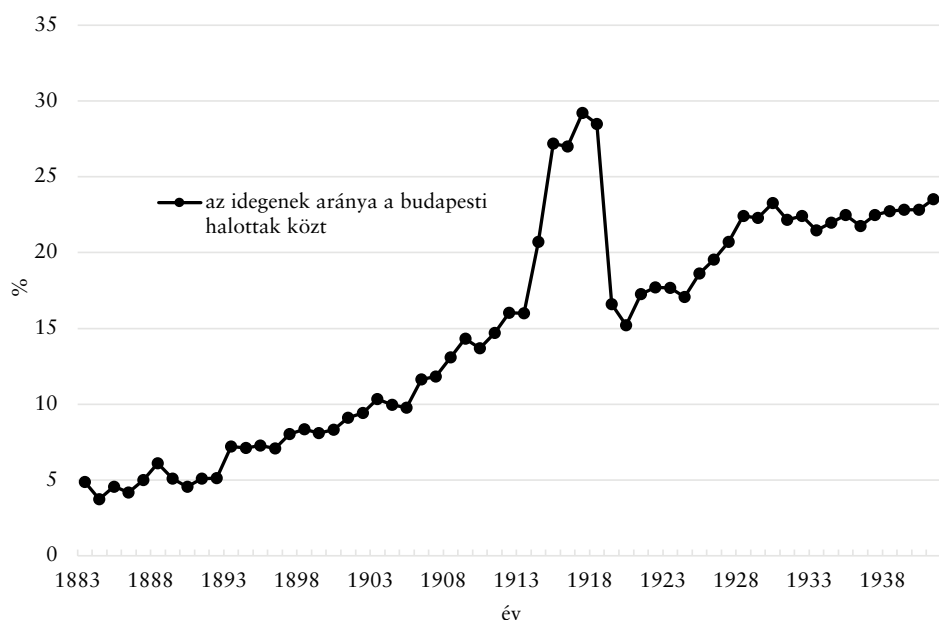
Mindaz azonban, amit eddig a vidékkel összevetve kiderítettünk a budapesti halandóságról, bizonytalan. Amit kaptunk, az csak a legtöbb, ami tudható arról, hogy Magyarországon a nagyvárosi élet egészségtelenebb vagy egészségesebb volt-e, mint a falusi és kisvárosi, de nem megkérdőjelezhetetlen bizonyíték.

A bizonytalanságot az okozza, hogy Budapestről vidékre, illetve vidékről Budapestre számottevő, mondjuk így, halálozási turizmus irányult. Egyfelől az 1920-as évek előtt nagyszámban csecsemők kerültek vidékre dajkaságba a fővárosból. Az ő haláleseteiket a hivatalos statisztika a vidéki halálozások közé számolta, pedig azok csak részben voltak a rideg vidéki csecsemőgondozás következményei. Ahhoz a Budapesten átélt magzati koruk is hozzájárult, amint az is, hogy a vér szerinti budapesti szüleik nem vállalták a felnevelésüket. Ugyanakkor

⁵⁴ Az Egyesült Államokban a városoknak mintegy fél évszázadukba tellett felszámolni a halandósági hátrányukat, és ez körülbelül 1940-ig tartott (Haines 2001).

a vidék is egy óriási halandóságú népességet bocsátott a fővárosba, amely betegekből,⁵⁵ valamint szülő nőkből és újszülöttjeikből állt,⁵⁶ és ennek a halálozási turizmusnak a jelentősége évről-évre nőtt: a Budapesten elhunytaknak az 1880-as években még 4–5%-a volt nem budapesti lakhelyű, az 1940-es években már 23–24%-a (8. ábra). Az ő halálukat nem annyira az egészségtelen pesti levegő vagy a városi nyomorgás, de nem is feltétlenül a hiányos fővárosi kórházi ellátás okozta, hanem valószínűleg inkább a vidéki viszonyok közt leélt éveik miatt lettek betegek, illetve az ott átélt magzati koruk torkollott halálba. Mégis, a kimutatásokban az ő haláleseteik a fővárosi halandóságot növelték, és ugyanennyivel csökkentették a vidékieket.

8. ábra. A nem budapesti lakosok a Budapesten meghaltak között (1883–1943)

Forrás: Pikler 1907: 79; Zoltai 1940: 243.

55 1906 és 1911 között az összes budapesti halott 10,4–13,4%-a, 1931-ben már 20,9%-a kórházban, szanatóriumban vagy tébolydában elhunyt idegen volt. (Pikler 1908: 12*, 69; Pikler 1909: 75; *Budapest halandósága 1908... 1916: 77; A székesfőváros múltja és... 1934: 184*).

56 Például 1909-ben a 0 éves korukban Budapesten meghaltaknak még csak 4,8%-a volt idegen, 1930-ban már 25,8%-a, 1943-ban 51,4%-a. (*Budapest halandósága 1908... 1916: 1; Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve 1931: 75; 1944: 65*).

Hogyan lehetne úgy összemérni a főváros és a vidék várható élettartamát, hogy a köztük zajló halálozási turizmus zavaró hatását kiszűrjük? A megoldás az lenne, ha nem a budapesti jelenlévő, hanem az állandó népesség halandósági tábláit szerkesztenénk meg, vagyis a budapesti lakhelyű, Budapesten és vidéken meghaltak számát viszonyítanánk életkoronként az életben lévő budapesti lakhelyűek, azaz – korabeli kifejezéssel – a város rendes népességének⁵⁷ a számához. Ez azonban nem lehetséges, mivel utoljára 1900-ban közölte a fővárosi statisztikai hivatal a rendes népesség életkori megoszlását, míg azt, hányan voltak a Budapesten kimúltak között a helybeliek az egyes életkorokban, csak 1902-től 1912-ig, a vidéken meghalt budapestiekét pedig soha.

Arra van csupán lehetőség, hogy egyetlen időpontra, 1900–1901-re – amikor a Budapesten elhaltaknak 8–9%-a, a Budapesten jelenlévőknek pedig 2,6%-a nem volt helybeli – kiiktassuk a vidékről a fővárosba irányuló halálozási turizmus hatását, vagyis összeállítsuk a Budapesten jelenlévő, budapesti lakóhelyű népesség halandósági tábláját. Ez is csak akkor lehetséges, ha feltételezzük, hogy az idegen halottak koreloszlása Budapesten 1900–1901-ben épp olyan volt, mint 1902-ben, továbbá a Budapesten jelenlévő állandó népesség koreloszlása megegyezett a rendes népességével. Így azt kapjuk, hogy amíg a Budapesten jelenlévő népesség (férfiak és nők) születéskor várható élettartamát 40,23 évnek mértük, addig a Budapesten jelenlévő állandó népességé 41,48 év volt.⁵⁸ Több mint egy évet csökkentett tehát a budapesti élettartamon a századfordulón a vidéki népesség halálozási turizmusa.⁵⁹

Testmagasság

A budapestiek biológiai életszínvonalát úgy is mérhetjük, ha megfigyeljük a testméreteiket. A biológiai jólét antropometrikus irányultságú történeti kutatása mindenekelőtt az emberi testmagassággal foglalkozik, mivel erről maradtak nagy tömegben feljegyzések. Egy populáció átlagos magassága azért fontos adat, mert

57 A legalább két hónapja Budapesten jelenlévők, és a kevesebb, mint két hónapja távollévők (Körösi 1882: 3–6).

58 A 3. táblázat forrásai, illetve Körösy 1904: 11; Körösy–Thirring 1905: 13, 18*–19*.

59 Más időpontban, 1910–1911-től 1940–1941-ig, csak a 0 évesek, tehát a halandóságra akkoriban legnagyobb mértékben befolyásoló korosztály esetében lehetséges a jelenlévő állandó népesség halálozási valószínűségének kiszámítása. Erre az ad alkalmat, hogy a fővárosi statisztikai hivatal a 20. század elejétől rendszerint közölte, hányan voltak a Budapesten élveszületettek közt az idegen anyák gyermekei, illetve hányan voltak idegenek a csecsemőhalottak közül. A halandósági táblákban a jelenlévő állandó éves népesség halálozási valószínűségeivel számolva a várható élettartam 1–3 évvel hosszabb, ám ez az 1910–1911-es esettől eltekintve nem elég ahhoz, hogy Budapest halandósági hátrányát a vidékhez képest előnyre fordítsa.

tanúskodik a népesség ifjúkori tápláltsági állapotáról, vagyis megmutatja, hogyan alakult a magzati kortól 20–23 éves korig megevett élelmiszerek mennyisége és minősége az energiafelhasználáshoz képest, ha a népesség génállományában időközben nem történt a testmagasságot befolyásoló módosulás. Egy populáció tápláltsági állapota sok mindentől függ. A betegségekétől, attól, hogy milyen a jövedelemeloszlás stb. Az egyik tényező az átlagos jövedelemszint. Ezért az átlagos testmagasság megfigyelése segíthet olyan népességek anyagi jólétének felderítésében, amelyekről nincs más adat.⁶⁰

Kutatási előzmények

A fővárosi testmagasság kutatásának úttörője Scheiber Sámuel Henrik volt, aki az 1866–1868. évi budapesti (értsd: pesti, budai és óbudai) katonaaállítási lajstromok, tehát a sorozást dokumentáló iratok alapján vizsgálta a sorköteles korba lépők, azaz a sorozás évében a 21. életévüket betöltők termetét. Scheiber a modális, vagyis a leggyakoribb testmagasságot határozta meg, de adatközléséből az átlagmagasság is becsülhető.⁶¹

A következő kutatásra úgy egy évszázadot kellett várni: Kádár Pál és Véli György a budapesti sorozójárás 1836 és 1893 közt született évfolyamok közül tíz esetében mérte a termetet az állítási lajstromok alapján.⁶² A szerzők szerint a sorozás évében 20. életévüket betöltők termetét mérték. Ez azonban kizárt, mert 1869 előtt és 1888 után ebben az életkorban nem voltak sorkötelesek a férfiak.⁶³ Feltételezhetően Kádár és Véli adatai valójában mindig a legfiatalabb sorozott korosztályra, tehát 1869 előtt és 1888 után a sorozás évében 21. életévüket, a két időpont között pedig a 20. esztendejüket betöltőkre vonatkoznak.

Forrás

Az egész népesség termetének felmérésére a férfiak esetében van esély, mert az általános hadkötelezettség korában majdnem mindannyiuk testmagasságát

60 Komlos 2006: 270–271; Steckel 2013: 405–411.

61 Scheiber 1881a: 254–257. Lásd még Scheiber 1877; Scheiber 1881b: 248. A fővárosi statisztikai hivatal vezetője, Kőrösi József is foglalkozott az 1870-es években az újoncok magasságával. A kutatás eredményeit azonban nem publikálta. Azokat csak összefoglalókból, hírlapi beszámolókból és utalásokból ismerjük (Kőrösi 1878; Kőrösi 1885: 325; *Az országos régészeti és embertani...* 1880; Hunfalvy 1881: 253–254). Ezek pedig nem utalnak arra, hogy Kőrösi külön mérte volna a budapesti újoncok termetét.

62 Kádár–Véli 1974: 105–108.

63 1858. szeptember 29-ei császári nyílt parancs 3. §, 1869. *A magyar királyi honvédelmi ministerium körrendelete...* 1869: 733, 1889: VI. tc. 7. §, *A m. kir. honvédelmi miniszternek 16.300. szám alatt...* 1889: 359, 956 (I/72. § és II/1.), 1912: XXX. tc. 16. §.

feljegyezték a sorozások alkalmával.⁶⁴ Ennek megfelelően Scheiber, valamint Kádár és Véli is állítási lajstromokat használt.

Vizsgálatom során nemcsak az ő adataikra hagyatkoztam, hanem néhány év sorozási lajstromát magam is feldolgoztam. Először is az utolsó békeévben, 1913-ban sorköteles korba lépők, tehát 21. életévüket betöltők, azaz 1892-ben születettek magasságát mértem.

A budapesti férfiak Horthy-kori testmagasságáról az eddigi szakirodalomban semmit sem találunk. Ennek az az oka, hogy a trianoni békeszerződés következtében megszűnt az általános sorkötelezettség. A hadkiegészítésnek a dualista korszakban létrejött szokásos rendjét, a teljes férfinépesség sorozását 21 éves korától az 1939. évi II. törvénycikk, az úgynevezett honvédelmi törvény hozta vissza hivatalosan.⁶⁵ A honvédelmi törvényt követő évre, azaz 1940-re vonatkozóan feldolgoztam az összes budapesti kerület állítási lajstromát, amikor az 1919-ben születettek léptek sorköteles korba.

Logikus lett volna, hogy miután az 1913. év és az 1940. év állítási lajstromait feldolgoztam, 1913-hoz képest 27 esztendővel visszafelé is lépjek az időben. Ám ezt az évet Kádár és Véli már vizsgálta, ráadásul az 1886-ban érvényes szabályok szerint nem 21, hanem 20 évesek léptek sorköteles korba. Ezért az 1890. évi állítási lajstrom feldolgozása mellett döntöttem, amikor először állt rendes kerékvágásba az 1889-ben meghatározott sorozási rend, amelyben immár a 21. esztendejüket töltők léptek sorköteles korba.

A testmagasság időbeli alakulása

A mai sztenderdekhez viszonyítva az 1945 előtti budapestiek igen kisméretűek voltak. A testmagasság azonban növekvőben volt: az 1940-ben sorkötelessé váló 21 évesek már 5 és fél centivel magasabbra nőttek, mint azok az ugyanilyen korúak, akik 1857-ben álltak sorozóbizottság elé. Ez annyit tesz, hogy ebben az időszakban évtizedenként átlagosan 0,66 cm-rel nyúltak meg a budapesti fiatal férfiak. Ez a fejlődés mindazonáltal sokkal lassabb volt, mint az, ami a szocialista korszakban várt a budapestiekre. Az 1973-ban sorozottak már 18 éves korukban 4,5 cm-rel magasabbak voltak, mint 1940-ben a 21 évesek (6. táblázat és 9. ábra).

64 Az állítási lajstromok forráskritikájára lásd Bolgár 2022b: 288. Lásd még Komlos 1989: 236–239.

65 A Horthy-kori hadkiegészítés történetére lásd Dombrády–Tóth 1987: 31–33, 98; Földesi 2020.

6. táblázat. A sorköteles korba lépők átlagos testmagassága a pesti, illetve budapesti sorozójárásban (1857–1940)

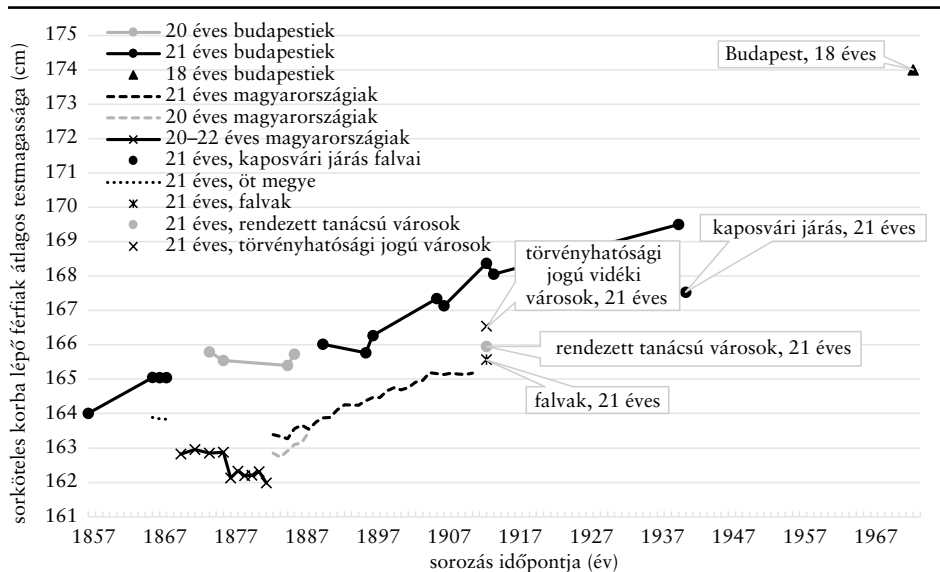
Terület	Sorozás éve	Születési év	N	Sorköteles korba lépő férfiak átlagos testmagassága	
				21 éves	20 éves
				cm	
Pest	1857	1836	1160	164,00	–
Pest, Buda, Óbuda	1866–1868	1845–1847	1727	165,05	–
Budapest	1874	1854	1160	–	165,80
	1876	1856	2549		165,54
	1885	1865			165,40
	1886	1866	3273		165,73
	1890	1869	1682	166,01	–
	1896	1875	3273	165,77	
	1897	1876	3323	166,27	
	1906	1885		167,34	
	1907	1886	2549	167,14	
	1913	1892	4150	168,37	
	1914	1893	2549	168,06	
	1940	1919	8993	169,50	

Forrás: az 1890., 1913. és 1940. évi sorozásra: MNL OL X4284. B 308 46–47; 1890. évi állítási lajstrom, Budapest, B 329. 108–109; 1913. évi állítási lajstrom, Budapest, BFL IV.1420.l. 238–251. kötet, Állítási lajstromok (1919. születési év), Budapest, I–XIV. kerület; az 1866–1868. évre: Scheiber 1881: 255; a többire Kádár–Véli 1974: 108.

Megjegyzés: a becsült adat kurziválva van.

Azt, hogy 1857 és 1940 közötti időszakon belül mikor milyen ütemben növekedett a termet, nehéz megállapítani az adatok időbeli szórványossága miatt. Mindenesetre amennyire megítélhető, a kiegyezés előtti fővárosi sorozásokon nőtt, az utána következő évtizedekben stagnált a testmagasság. Ezután megint egyre nyúlánkabbak lettek a fővárosi fiatalemberek, ahogy a Horthy-korszakban is, de a két világháború között lassabbnak tűnik a magasság növekedése, mint a Monarchia utolsó két évtizedében (6. táblázat, 9. ábra).

9. ábra. A férfiak átlagos testmagassága Budapesten és Magyarországon (1857–1973)

Forrás: lásd a 6. táblázat, valamint Bolgár 2022b: 289–291. (8. táblázat) forrásait, továbbá Scheiber 1881: 246; Nemeskéri 1983: 79, 86–87; Véli 1953: 144.

Megjegyzés: a) Öt megye: Fejér, Győr, Veszprém vármegye egésze, valamint Pest és Tolna vármegye egyes részei, továbbá Buda, Győr, Pest és Székesfehérvár szabad királyi város.

b) A magyarországi adatok az egészében vagy nagyrészt a trianoni területen fekvő törvényhatóságokra vonatkoznak.

c) Az 1913. évi adatok a trianoni országterületen fekvő sorozójárásokból fennmaradt állítási lajstromokból vannak számítva. Ezek közül a sorozójárás törvényhatósági város volt hét esetben: Baja, Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Miskolc, Pécs, Sopron. A sorozójárás rendezett tanácsú város volt szintén hét esetben: Kiskunhalas, Makó, Nagykanizsa, Nagykőrös, Szombathely, Túrkeve, Zalaegerszeg.

Budapest–vidék összehasonlítás

A budapesti testmagasság a vidékihez viszonyítva azért vizsgálható, mert Nemeskéri János és szerzőtársai⁶⁶ az 1870 és 1911 közötti évekre vonatkozóan a *Militär-statistisches Jahrbuchok* alapján közölték a sorköteles korba lépő magyarországi, pontosabban a teljes egészében vagy nagyrészt a trianoni területen fekvő törvényhatóságokban sorozott férfiak átlagtermetét.⁶⁷ Figyelembe kell azonban venni,

⁶⁶ Nemeskéri 1983: 85–87. Vö. Komlos 2007: 217–218.

⁶⁷ Ezek testmagassági adatait a *Magyar statisztikai évkönyv* is közölte az 1883 és 1894 közötti évekre. Az adatokat elemezte Ráth 1896: 205–207.

hogy ez a forrás az átlagos testmagasságot nem közölte, hanem csak azt, hány sorozott esett egy-egy magasságtartományba. Ebből csak megbecsülni lehet az átlagmagasságot, kiszámolni nem. Ezenkívül 1913-ban a vidéki adatok településtípus szerint is ismertek, mert erre az évre nézve feldolgoztam a trianoni országterületről az összes vidékről fennmaradt állítási lajstromot (9. ábra).

Az északnyugat-európai városokra vonatkozó vizsgálatok általában azt mutatják, hogy a 19. század derekáig még alacsonyabbak voltak a városiak, mint a vidékiek, majd a 19. század utolsó évtizedeiben fordult a kocka.⁶⁸ A budapesti eredmények ehhez képest azt mutatják, hogy a vizsgált időszak kezdetétől, az 1860-as évektől kezdve rendre nyúlánkabban voltak a Budapesten sorozottak a vidékieknél. A különbség a budapesti átlagmagasság javára az országoshoz képest 1 és 3 cm között ingadozott. Az *urban premium* időbeli alakulásáról annyi olvasható ki az adatokból, hogy az 1880-as évektől a századfordulóig csökkent Budapest előnye, utána azonban az első világháborúig megint növekvőben volt (9. ábra).

1913-ban az is megfigyelhető, hogy a fővárosi fiatalemberek nemcsak a falusiak fölé nőttek, de a vidéki kisebb (rendezett tanácsú) és nagyobb (törvényhatósági jogú) városainak ifjainál is daliásabb termetűek voltak másfél–két centiméterrel (9. ábra).

Elképzelhető azonban, hogy a forrásunk a bolondját járattja velünk, és a fővárosiak magasságelőnye nem is létezett, hanem pusztán egy bürokratikus műtermék. Vagy még pontosabban: valójában nem a város és vidék biológiai jóléte közti különbséget jelzi, hanem egy olyan határvonalnak a következménye, ami a budapesti társadalmon belül húzódott. A dualista korszakban tudniillik egy sorozójárás sorozásán nem az ott élő 21 (vagy 20) éves fiatalemberek tartoztak megjelenni, hanem az ottani illetőségűek, tehát a település jogi népessége.⁶⁹ Ennek megfelelően igazából Budapesten sem a budapestieket, hanem a budapesti községi illetőségűeket szemlélte a sorozóbizottság.

Az 1871. évi XVIII., majd az 1886. évi XXII. törvény főszabály szerint úgy rendelkezett, hogy mindenki ott illetékes, ahol az atyja is az volt, illetve ahol a férje az, ám többévi megszakítatlan egyhelyben lakással és községi adófizetéssel is illetőséget lehetett szerezni. Ebből következik, hogy a budapesti társadalom újonnan bevándorolt, vagy csak átmenetileg a városban tartózkodó (cselédek, diákok, alkalmi munkások stb.), periférikusabb része nem bírt budapesti illetőséggel. És a budapestiek jelentős része lehetett ilyen: 1890-ben mérték fel utoljára a jogi népességet, és eszerint Budapest jelenlévő népességének kicsit több mint

68 Ramon-Muñoz–Ramon-Muñoz 2023: 2–5.

69 1858. szeptember 29-ei császári nyílt parancs 25. §, 1868: XL. tc. 3. §, 1889: VI. tc. 38. §, 1912: XXX. tc. 17. §.

fele nem volt budapesti illetőségű. A budapesti illetőségűeknek pedig 8%-a nem Budapesten volt jelen a népszámláláskor.⁷⁰ A dualista korszakról tartott sorozásokról készült katonai állítási lajstromok tehát csak azt mutatják, hogy a fővárosi társadalom megállapodottabb fele nyugább volt, mint a vidéki illetőségűek, akik a tényleg vidéken élők közül és a fővárosi társadalom másik feléből álltak össze.

Milyen eredményt kapnánk, ha az egész budapesti népességből lemérték volna a fiatalembereket? Nem lehet, hogy a fővárosi társadalom szélén elhelyezkedőkkel együtt már a budapestiek lennének a mélyebb növésűek? Ennek megítélésére egyetlen fogódzónk van, méghozzá az 1940. évi sorozás eredménye. Az 1939. évi honvédelmi törvény 27. §-a immár azt írta elő, hogy ki-ki az állandó lakhelyén köteles sorozóbizottság elé állni, vagyis innentől a Budapesten élők mind a budapesti állítási lajstromban szerepeltek. Nos, a budapesti sorozóbizottság 1940-ben is magasabb sorköteleseket mért le, mint a vidékiek.⁷¹

Az eredmények összegzése

Budapest biológiai jóléte a halandóság szempontjából rendkívül alacsony szintű volt a dualista korszak nyitányán. Három évtized múlva azonban már nem álltak a budapestiek, mondjuk így, folyton fél lábbal a sírban: a századfordulóra több mint kétszeresére nőtt az élettartamuk. Ezután két évtized stagnálás, sőt némi romlás következett. Végül a Horthy-korszakban nem azzal a tempóval, ahogy a 19. század végén, de nőttön-nőtt a várható élettartamuk. A halálozás végső soron természetesen elkerülhetetlen volt, de rövidtávon megszelídíthetőnek, bekövetkezte halogathatónak bizonyult, és ebben önmagukhoz képest jól teljesítettek a budapestiek 1945 előtt. Nem sikerült azonban elérni azt a helyzetet, ami ma naposság fennáll, tehát hogy a nagyvárosokban élők tovább élnek, mint a vidékiek. A magyar falvak és kisvárosok népe – megint egy századfordulós intermezzót leszámítva – később halt meg, mint pesti honfitársaik, hacsak nem a vidékről Budapestre irányuló halálozási turizmus állította elő ezt a látszatot.

A budapestiek testhosszúsága ugyanebben az időszakban ugyancsak növekedett, méghozzá inkább az első világháború előtti két évtized sorozásain, mint előtte vagy utána. A Budapest és vidék közti természetbeli egyenlőtlenség merőben másként festett, mint az élettartambeli: amíg a jelek szerint Budapesten az emberek a vidékieknél rövidebb életűek voltak, addig nem kisebb növésűek, hanem épp

⁷⁰ Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1893: 18, 44.

⁷¹ Lásd 9. ábra, illetve Rosztóczy (1943: 292) és Joubert–Gyenis (2001: 45–46) adatait az 1930-as és 1940-es évekről.

nyurgábbak voltak náluk⁷² – már ha nem pusztán azért kaptuk ezt az eredményt a dualista korszakra, mert ekkor a fővárosi állítási lajstromból kimaradtak a nem budapesti illetőségű budapestiek.

Az eredmények továbbgondolása: miért halhattak meg előbb a magasabb budapestiek az alacsonyabb vidékieknél?

Hogyan lehetséges, hogy termetre a budapestiek, élettartamra a vidékiek álltak jobban? Hogyan oldható fel az az ellentmondás, hogy a biológiai életszínvonal egyik mutatója szerint a budapestiek jártak jól, a másik szerint ők húzták a rövidebbet? Zárásul négy hipotetikus magyarázatot vetek fel, és mérlegelem, mennyire hihetőek.

(1) Az egyik útja annak, hogy egy népesség egy másiknál magasabbra nőjön, de hamarabb meg is boldoguljon, az, hogy nemcsak hosszában, hanem szélében is megtermettebb lesz. Ez akkor lehetséges, ha túl jól megy a sora, vagyis a bőséges fiataalkori táplálkozás következtében a népesség egyrészt megnyúlik, másrészt el is hízik, ami korábbi halálához vezet.

Hogy ez volt-e a helyzet, azt biztosan akkor tudnánk kideríteni, ha a fővárosiak és vidékiek testtömegét is ismernénk a magasságukhoz viszonyítva, ám erre nincs adat. Ezzel együtt is egészen valószínűtlen, hogy a fővárosi túltápláltság áll a háttérben, mivel a budapestiek hiába voltak magasabbak a vidékieknél 1945 előtt, nálunk jóval alacsonyabbak voltak, tehát távolról sem voltak olyan mértékben tápláltak, hogy elérjék a potenciális magasságukat, továbbá a haláloki szerkezet sem azt mutatja, hogy a túlsúlyosság vitte el az embereket. Az, hogy halálba eszszük magukat, nem a múlt, hanem napjaink veszélye.

(2) Elképzelhető az a forgatókönyv is, hogy a budapestiek nemcsak korábban haltak, hanem rosszabbul tápláltak is voltak a vidékieknél, 21 éves korukra mégis nekik lett nagyobb az átlagmagasságuk. Ez a helyzet azért alakulhatott ki, mert a fővárosi népesség születése után nagyobb halálzási esélyekkel szembesült, mint a vidékiek, így, meglehetősen sok alultáplált, gyenge fizikumú budapesti ifjút korábban lekaszált a halál, és mire sorozóbizottság elé kellett járulni, a fővárosban már jobbára csak a délcegebbek maradtak életben.⁷³ Vagyis eszerint a hipotézis szerint a budapesti sorkötelesek nem a jobb budapesti élelmezési viszonyok miatt voltak hosszabbak, hanem azért, mert őket már a sorozóbizottság előtt megrostálták a fővárosi életkörülmények.

⁷² Arra, hogy a történeti vizsgálatokban a nagyobb termet hosszabb élettartammal szokott együtt járni, lásd Marco-Garcia–Puche 2020: 2.

⁷³ Erre a logikára lásd Alter 2004: 266; Halmos 2021: 263–264.

7. táblázat. Budapest és Magyarország éves élelmiszerfogyasztása (1880–1884)

Élelmiszer fajtája	Egy főre jutó évi fogyasztás		A budapestiek fogyasztása az országos átlag %-ában
	Budapesten	Magyarországon	
	kg		
Hús- és kolbászfélék	109,26	34,47	317,0
Szalonna, zsír, vaj	48,99	27,90	175,6
Tej, túró, sajt	89,44	37,59	237,9
Tojás	3,37	2,28	147,8
Gyümölcs	28,35	35,56	79,7
Mindennemű kenyér	112,61	142,93	78,8
Tésztafélék	48,97	58,53	83,7
Burgonya	52,61	112,25	46,9
Főzelék, zöldség és kása	87,65	123,39	71,0
Összesen	581,31	574,90	101,1

Forrás: Keleti 1887: 68, 354.

8. táblázat. Az elfogyasztott élelmiszerek tápértéke és fehérjetartalma Budapesten és Magyarországon (1936–1939)

Év	Naponta egy főre jutó tápanyag		Év	Naponta egy főre jutó tápanyag	
	tápértéke	fehérjetartalma		tápértéke	fehérjetartalma
	Budapesten			Magyarországon	
	kcal	g		kcal	g
1937	2868	97	1936–1937	2591	75
1938	2873	97	1937–1938	2690	77
1939	3065	102	1938–1939	2768	87

Forrás: Budapestre: *Piackutatási munkálatok V.* 1944: 253, 255, 272–273; Magyarországra: *A magyar nemzetgazdaság fejlődésére...* 1938: 37; Mártha 1946: 13–14.

Megjegyzés: bruttó (bevitt) tápérték és fehérjetartalom.

Mindaz azonban, amit tudunk Budapest és a vidék élelmiszerfogyasztásáról, el-
lentmond ennek a feltételezésnek. Az első, Keleti Károly által készített élelmezési
statisztika becslése szerint (7. táblázat) a budapestiek az 1880-as évek első felében
kicsivel nagyobb mennyiségű táplálékot vettek magukhoz, mint a vidékiek, de

ennél fontosabb, hogy sokkal többet, akár többször annyit ettek az értékesebb, kalória- és fehérjedúsabb ételekből (hús, tejtermékek, zsiradék, tojás). Ezután az 1930-as évek végén három esztendőről vannak adataink, amelyek szerint a fővárosban számottevően nagyobb volt az egy főre jutó kalóriafogyasztás, de különösen a fehérjefogyasztás, mint az országban (8. táblázat). A budapestiek tehát, amennyire tudjuk, többet ettek a vidékieknél, miközben a városi élet kevésbé energiaigényes, kevesebb izommunkát követel átlagosan, mint a vidéki. Budapest lakossága tehát a vidékhez képest a jelek szerint egyáltalán nem éhezett 1945 előtt, így aligha azért mérték a katonáorvosok a budapesti sorköteleseket magasabbnak, mert a vidéki viszonyokhoz képest nagyszámú koplaló már nem állhatott a sorozóbizottság elé, mivel előzőleg a temetőbe jutott.

(3) Az is magyarázhatná a budapestiek magasabb termetét és rövidebb életét, hogy az élelmiszerek ára Budapesten a vidékinél alacsonyabb, az egészség megőrzésének költsége viszont magasabb volt. Ebben az esetben ugyanis a budapestiek egységnyi jövedelemért a vidékieknél több tápanyagot vásárolhattak, de kisebb mértékben tudták javítani az életben maradásuk esélyeit.

Ez a forgatókönyv azonban hiába logikus, egészen valószínűtlen. Egyrészt a vidéki népesség döntő többsége a mezőgazdaságban, míg a fővárosiak más szektorokban voltak foglalkoztatva, vagyis a vidékiek jelentős részben a kereskedelmi árrés megfizetése nélkül jutottak a táplálékhoz, szemben a budapestiekkel. Másrészt annyi bizonyos, hogy legalábbis az orvoshoz jutásért a vidékieknek éppenséggel felárat kellett fizetniük a távolságok miatt.

(4) Végül egy olyan magyarázat marad, amire nem tudok ellenérvet: az 1945 előtti Budapest népessége a vidékieknél jobb jövedelmi helyzete és/vagy a városi életmódnak a faluhelyen általánosanál kisebb energiaigénye miatt jobban táplált volt, és ennek következtében magasabbra nőtt. Ennek azonban megvolt az ára. A jobb életminőség az élet rövidségével járt együtt: a budapestiek a lakhelyükkel nemcsak a jobb kosztot/kevesebb erőfeszítést választották, hanem a nagyvárosi zsúfoltságot, rossz levegőt, piszkot is vállalták, amivel rosszabb higiénés környezetbe kerültek a vidékieknél, így korai halálukkal kellett fizetniük azért, hogy tele legyen a hasuk.

Források

Budapest Főváros Levéltára (BFL)

IV.1420.I. Budapest Székesfőváros tanácsi majd polgármesteri ügyosztályainak gyűjteményes iratai. Katonai állítási lajstromok és nyilvántartások gyűjteménye (1874–1944).

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

X. Másolatok gyűjteménye.

Adatok a járványos betegségek... 1913: Adatok a járványos betegségek és az óvintézkedések kérdéséhez különös tekintettel a vörhenyre. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.

A főváros halandósága az 1901-ik évben 1902: A főváros halandósága az 1901-ik évben. Budapest Főváros Statisztikai Havifüzetek (30.) 350. 393–417.

A főváros halandósága az 1903-ik évben 1904: A főváros halandósága az 1903-ik évben. Budapest Főváros Statisztikai Havifüzetek (32.) 376. 203–220.

A Magyar Statisztikai Társaság ülése 1944: A Magyar Statisztikai Társaság ülése. Statisztikai Tudósító (12.) 21. 5–8.

A magyar királyi honvédelmi ministerium körrendelete 1869: A magyar királyi honvédelmi ministerium körrendelete valamennyi törvényhatósághoz. A magyar sorhadbeli (hadtengerészeti) csapatok 1868. évi XL. t.-cz. 13. §-ában megállapított számerejének folyó 1869. évre leendő kiegészítése végett. Rendeletek Tára (2.) 730–744.

A magyar nemzetgazdaság fejlődésére... 1938: A magyar nemzetgazdaság fejlődésére vonatkozó adatok. 1924/25–1937/38. Magyar Gazdaságkutató Intézet, Budapest.

A m. kir. belügyministernek 60.000 szám alatt kelt utasítása 1895: A m. kir. belügyministernek 60.000 szám alatt kelt utasítása, az állami anyakönyvek vezetése tárgyában. Rendeletek Tára (29.) I. 452–529.

A m. kir. honvédelmi ministernek 16.300. szám alatt... 1889: A m. kir. honvédelmi ministernek 16.300. szám alatt valamennyi törvényhatósághoz intézett körrendelete, a véderőről szóló 1889. évi VI. törvényczikk végrehajtása tárgyában. Rendeletek Tára (23.) 313–815, 955–977.

Antal Lajos 1942: A cukorbaj Magyarországon. Népesedésbiológiai adatok a cukorbaj kérdéséhez. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.

- A székesfőváros múltja és... 1934: A székesfőváros múltja és jelene számokban.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- A szifiliszhalandóság Budapesten... 1931: A szifiliszhalandóság Budapesten és néhány európai városban.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Az 1906. évi népszámlálás... 1914: Az 1906. évi népszámlálás eredményei.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Az országos régészeti és embertani társulat... 1880: Az országos régészeti és embertani társulat... Orvosi Hetilap (24.) I. 17–18.*
- Berend Miklós 1910: *A csecsemőhalálozás „magyar” okai; a csecsemővédelem eddigi eredménye és útja a jövőben.* Singer és Wolfner, Budapest.
- Budapest félszázados fejlődése 1925: Budapest félszázados fejlődése. 1873–1923.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Budapest halandósága 1908... 1916: Budapest halandósága 1908 és 1909-ben. (Az 1910–1913. évi főadatokkal.)* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyve 1896–1948: Budapest székesfőváros statisztikai évkönyve. I–XXX. 1894–1946.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Buziássy Károly 1946: *A fővárosi statisztikai szolgálat 75 éves fejlődése.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Hunfalvy, Paul 1881: *Die Ungern oder Magyaren.* Karl Prochaska, Vienna – Teschen.
- Illyefalvi I. Lajos 1930: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Illyefalvi I. Lajos 1935: *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Jekelfalussy József 1890: *Néhány szó jövő népszámlálásunkról. Nemzetgazdasági Szemle (14.) 3. 201–217.*
- Keleti Károly (szerk.) 1887: *Magyarország népességének élelmezési statistikája physiologiai alapon.* Athenaeum, Budapest.
- Kőrösi József 1871: *Pest, szabad királyi város, az 1870dik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei.* Ráth Mór, Pest.
- Kőrösi József 1873: *Pestvárosi statisztikai évkönyv.* Ráth Mór, Pest.
- Kőrösi József 1874: *Az emberi élet-tartam és halandóság kiszámításáról.* MTA, Budapest.

- Kőrösi József 1876a: *Pestváros halandósága 1872 és 1873-ban és annak okai*. Ráth Mór, Budapest.
- Kőrösi, Joseph 1876b: *Mittheilungen über individuelle Mortalitäts–Beobachtungen*. Pester Buchdruckerei, Budapest.
- Kőrösi József 1877: *Budapest halandósága 1874 és 1875-ben és annak okai*. Ráth Mór, Budapest.
- Kőrösi, József 1878: Sur l'anthropométrie des races de Hongrie. *Bulletins de la Société d'Anthropologie de Paris* (20.) 308–309.
- Kőrösi József 1882: *Budapest fővárosa az 1881-dik évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. Második füzet*. Ráth Mór, Budapest.
- Kőrösi József 1885: *Budapest főváros halandósága az 1876–1881-diki évben és annak okai*. Ráth Mór, Budapest.
- Kőrösi József 1894: *A hevenyfertőző betegedések statisztikája az 1881–1891-iki évekről és az időjárás befolyásának vizsgálata*. Grill Károly, Budapest.
- Körösy József 1898: *Budapest székes főváros halandósága az 1886–1890-diki években és annak okai*. Grill Károly, Budapest.
- Körösy József 1902a: *A halandóságnak indexszámok által való mérése. Budapest Főváros Statisztikai Hivatala* (30.) 350. 391–393.
- Körösy József 1902b: *Budapest székesfőváros halandósága az 1891–1895. években és annak okai*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Körösy József 1902c: *Budapest székesfőváros halandósága az 1901–1905. években és annak okai. II-ik (táblás) rész, 1-ső füzet: 1901*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Körösy József 1904: *Budapest székesfőváros halandósága az 1896–1900. években és annak okai. II-ik (táblás) rész, 2-ik füzet: 1902*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Körösy József 1905: *Budapest székesfőváros szegényügye az 1900–1902. években*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Körösy József – Thirring Gusztáv 1905: *Budapest fővárosa az 1901-ik évben. A népszámlálás és népleírás eredményei*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Láng Lajos – Jekelfalussy József 1884: *Magyarország népességi statisztikája*. Athenaeum, Budapest.

- Lewin Jakab 1876: *Jelentés a halandósági táblák kiszámítás érdekében a statisztika részéről teljesítendő követelmények iránt.* Pesti Könyvnyomda, Budapest.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1906: *A Magyar Korona országainak halandósági táblázata az 1900. évi népszámlálási és az 1900. és 1901. évi népmozgalmi adatok alapján.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1907: *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1909: *A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Tizedik rész. Végeredmények összefoglalása.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1916: *A magyar szent korona országainak 1909., 1910., 1911. és 1912. évi népmozgalma.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1920: *A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1929: *Az 1920. évi népszámlálás. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Mártha Zsuzsanna 1946: *Magyarország élmezési helyzete és mezőgazdasági termelése.* Magyar Gazdaságkutató Intézet, Budapest.
- Melly József 1927: *A vörhenykérdés különös tekintettel a székesfővárosi viszonyokra.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Melly József 1928: *Budapest rákhalandósága.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Melly József 1929: *Budapest tuberkulózishalandósága.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Melly József 1930: *A cukorbajhalandóság Budapesten.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1882: *A magyar korona országaiiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt. I. kötet.* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.

- Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1893: *A magyar korona országjaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás.* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Pestvárosi születések... 1875: Pestvárosi születések és esketések. *Budapest Főváros Statisztikai Hivatalának Havi Kimutatásai* (3.) 25. 75–81.
- Piacutatási munkálatok I–V. 1938–1944: *Piacutatási munkálatok I.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Pikler Gyula 1907: Idegen elemek Budapest halandóságában. *Fővárosi Közlemények a Statisztika és Közigazgatás Köréből* (1.) 2. 75–91.
- Pikler J. Gyula (szerk.) 1908: *Budapest halandósága 1906-ban.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Pikler J. Gyula (szerk.) 1909: *Budapest halandósága 1907-ban.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Ráth Zoltán 1893: Népünk korviszonyai és halálozási statisztikánk. I–V. *Nemzetgazdasági Szemle* (1.) 17. 71–113, 318–334, 448–471, 580–640, 725–741.
- Ráth Zoltán 1896: *Magyarország statisztikája.* Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- Saile Tivadar 1927: *Kőrösy József hatása a statisztika fejlődésére.* MTA, Budapest.
- Scheiber, Sámuel Henrik 1877: Recherches sur la taille moyenne des hommes en Hongrie. In: *Congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques. Compte-rendu de la huitième session a Budapest. 1876. Premier volume.* Franklin-társulat, Budapest, 601–611.
- Scheiber, Sámuel Henrik 1881a: Untersuchungen über den Mittleren Wuchs der Menschen in Ungarn. *Archiv für Anthropologie* (13.) 3. 233–267.
- Scheiber Sámuel Henrik 1881b: Magyarország lakóinak középtermetéről. *Természettudományi Közlöny* (13.) 142. 244–251.
- Schuler Dezső 1936: *Hatósági és társadalmi embervédelem Budapesten. Első kötet.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Surányi-Unger Tivadar 1936: *Budapest szerepe Magyarország gazdasági életében. 1925–1934. Első és második kötet.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Szél Tivadar 1929: *A születések alakulása Budapesten és az európai nagyvárosokban.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Thirring Gusztáv 1896: *Budapest gyermekegészségügyi viszonyai.* K. n., Budapest.

Thirring Gusztáv 1933: *Budapest főváros demográfiai és társadalmi tagozódásának fejlődése az utolsó 50 évben. Első kötet.* Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.

Hivatkozott irodalom

- Alter, George 2004: Height, Frailty, and the Standard of Living: Modelling the Effects of Diet and Disease on Declining Mortality and Increasing Height. *Population Studies* (58.) 3. 265–279.
- Barsy Gyula – Pallós Emil 1959: A magyar halandóság a századforduló óta; az 1955. évi halandósági tábla. *Demográfia* (2.) 239–273.
- Beluszky Pál 2000: Egy félsiker hét stációja (avagy a modernizáció regionális különbségei a századelő Magyarországan). In: Dövényi Zoltán (szerk.): *Alföld és a nagyvilág. Tanulmányok Tóth Józsefnek.* MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 299–326.
- Bolgár Dániel 2022a: Biológiai jólét Budapesten a holokauszt előtt. A várható élettartam és a testmagasság zsidó–nem zsidó egyenlőtlenségei (1869–1941). *Tanulmányok Budapest Múltjából* (47.) (Megjelenés előtt.)
- Bolgár, Dániel 2022b: How Tall Were the Jews? Anthropometric Data on Income Inequality between the Jews and Non-Jews in Hungary from the Mid-19th Century until the First World War. *Historical Studies on Central Europe* (2.) 2. 274–304.
- Bolgár Dániel 2023: *Zsidók és nem zsidók számokban. Statisztikai adattár (1867–1944).* (Kézirat.)
- Chiang, Chin Long 1979: *Life Table and Mortality Analysis.* WHO, h. n.
- Daróczi Etelka 1995: A halandóság törvényhatóságok közötti eltérései és társadalmi-gazdasági összefüggései a Magyar Korona országaiban 1900/1901. *KSH NKI Történeti Demográfiai Füzetek* (14.) 7–62.
- Daróczi Etelka 1997: *A halandóság területi eltérései Magyarországon. 1959/1960–1992.* KSH NKI, Budapest.
- Daróczi Etelka 2001: A halandóság alakulása Trianontól napjainkig. In: Faragó Tamás – Őri Péter (szerk.): *Történeti Demográfiai Évkönyv. 2001.* KSH NKI, Budapest, 305–326.

- Daróczi Etelka – Hablicsek László 2008: A halandóság területi és időbeli különbségei az életkor függvényében. *Demográfia* (51.) 1. 7–50.
- Demeter Gábor – Szulovszky János (szerk.) 2018: *Területi egyenlőtlenségek nyomában a történeti Magyarországon. Módszerek és megközelítések*. MTA BTK – DE Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Budapest – Debrecen.
- De Vries, Jan 1984: *European Urbanization. 1500–1800*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dombrády Lóránd – Tóth Sándor 1987: *A Magyar Királyi Honvédség. 1919–1945*. Zrínyi, Budapest.
- Doros Gábor – Melly József 1930: *A nemi betegségek kérdése Budapesten*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest.
- Erdélyi, Mátyás 2018: Quantifying Mortality in Hungary. Actuaries and Statisticians (1860s – 1910s). *Histoire & Mesure* (33.) 2. 115–138.
- Faragó Tamás 1993: Városi halandóság Magyarországon a 18–20. században. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Hermann Ottó Múzeum évkönyve. XXX–XXXI*. Hermann Ottó Múzeum, Miskolc, 181–203.
- Farkasházi Lászlóné – Hüttl Antónia 1996: Regionális számlák Magyarországon. *Statisztikai Szemle* (74.) 8–9. 680–693.
- Földesi Ferenc 2022: Fejezetek a területi katonai igazgatási rendszer történetéből. (1–2.). *Honvédségi Szemle* (148.) 1. 114–135; 5. 105–119.
- Géra Eleonóra 2009: A spanyolnátha Budapesten. *Budapesti Negyed* 64. 208–232.
- Good, David F. 1994: The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870–1910. *Journal of Economic History* (54.) 4. 869–891.
- Good, David F. – Ma, Tongshu 1998: New Estimates of Income Levels in Central and Eastern Europe, 1870–1910. In: Baltzarek, Franz – Butschek, Felix – Tichy, Gunther (Hgg.): *Von der Theorie zur Wirtschaftspolitik – ein Österreichischer Weg Festschrift zum 65. Geburtstag von Erich W. Streissler*. Lucius & Lucius, Stuttgart, 147–168.
- Gyáni Gábor 2000: Budapest története. 1873–1945. In: Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. BFL, Budapest.
- Györi Róbert – Mikle György 2017: A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és Társadalom* (31.) 3. 143–165.

- Hablicsek László 1991: Halandósági táblák és népességi jellemzők becslése az 1820-as évekre. *Történeti Demográfiai Füzetek* (9.) 43–97.
- Haines, Michael R. 2001: The Urban Mortality Transition in the United States, 1800–1940. *Annales de démographie historique* (1.) 33–64.
- Halmos Károly 2021: A dualizmuskori társadalom legfontosabb sajátosságai, demográfiai és szerkezeti jellegzetességei egy középiskolai tankönyvben. In: Halmos Károly: *Költség és költészet. Eszmék gazdaság- és társadalomtörténete*. L'Harmattan, Budapest, 255–266.
- Horváth Miklós (szerk.) 1980: *Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Joubert Kálmán – Gyenis Gyula 2001: *A 18 éves sorköteles ifjak egészségi állapota, testfejlétsége I*. KSH NKI, Budapest.
- Kádár Pál – Véli György 1974: Az akceleráció szakaszosságáról. *Anthropologiai Közlemények* (18.) 1–2. 105–111.
- Kamarás Ferenc 1991: A magyarországi demográfiai átmenet sajátosságai, 1900–1920. *Történeti Demográfiai Füzetek* (9.) 157–186.
- Kędelski, Mieczysław 1986: Ewolucja umieralności i trwania życia ludności miasta Poznania w wiekach XIX i XX. *Studia Demograficzne* (84.) 2. 3–26.
- Komlos, John 1989: *Nutritional and Economic Development in the Eighteenth-Century Habsburg Monarchy. An Anthropometric History*. Princeton University Press, Princeton.
- Komlos, John 1994: Az antropometrikus történetírás jelentőségéről. *Aetas* (9.) 3. 5–16.
- Komlos, John 2006: Hol tart az antropometrikus történetírás? Áttekintés a negyedszázados kutatás eredményeiről. *Aetas* (21.) 2–3. 268–283
- Komlos, John 2007: Anthropometric Evidence on Economic Growth, Biological Well-being and Regional Convergence in the Habsburg Monarchy, c. 1850–1910. *Cliometrica* (1.) 3. 211–237.
- Mádai Lajos 1973: A lakosság egészségi állapota Budapesten. 1873–1882 (I.) *Statisztikai Szemle* (51.) 7. 742–752.
- Marco-Garcia, Francisco J. – Puche, Javier 2020: Did Taller People Live Longer? Influence of Height on Life Span in Rural Spain, 1835–2019. *EHES Working Papers* (201.) 1–43.

- Mooney, Graham 2002: Shifting Sex Differentials in Mortality During Urban Epidemiological Transition: The Case of Victorian London. *International Journal of Population Geography* (8.) 1. 17–47.
- Nemes Nagy József 1995: A GDP regionális számbavétele. In: Probáld Ferenc (szerk.): *Pro Geographia Humana*. Eötvös Kiadó, Budapest, 99–108.
- Nemeskéri János et al. 1983: *A 18 éves sorköteles fiatalok testi fejlettsége, biológiai, egészségi állapota*. KSH NKI, Budapest.
- Németh Nándor 2009: *Fejlődési tengelyek az új hazai térszerkezetben. Az autópálya-hálózat szerepe a regionális tagoltságban*. (PhD-disszertáció.) ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék, Budapest – Fonyód.
- Őri Péter 2006: Gondoskodás és ellenőrzés. Kőrösy József munkásságában. *Statisztikai Szemle* (84.) 12. 1104–1116.
- Őri Péter 2016: *A demográfus Kőrösy – egykor és most*. (Előadás 2016. november 24-én a Magyar Statisztikai Társaság Statisztikatörténeti Szakosztályának Emlékkülés Kőrösy József halálának 110. évfordulója alkalmából című konferenciáján, PPT.)
- Pakot Levente 2013: *Nemek és nemzedékek. Demográfiai reprodukció a 19–20. századi Székelyföldön*. KSH NKI, Budapest.
- Pallós Emil 1971: *Magyarország halandósági táblái 1900/01-től 1967/68-ig*. KSH NKI, Budapest.
- Птуха, Михайло Васильович 1960: *Очерки по статистике населения*. Госстатиздат, Москва.
- Ránki György 1983 [1974]: Budapest szerepe az ország gazdasági fejlődésében. In: Ránki György: *Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok*. Magvető, Budapest, 254–285.
- Ramon-Muñoz, Ramon – Ramon-Muñoz, Josep-Maria 2023: The Urban–Rural Height Gap: Evidence from Late Nineteenth-Century Catalonia. *Cliometrica* (17.) 1–48.
- Rowland, Donald T. 2003: *Demographic Methods and Concepts*. Oxford University Press, Oxford – New York.
- Schulze, Max-Stephan 2007: *Regional Income Dispersion and Market Potential in the Late Nineteenth Century Habsburg Empire*. LSE, London.
- Sipos András 1998: Közegészségügy és várospolitikai Budapest, 1873–1914. *Statisztikai Szemle* (76.) 11. 941–959.

- Steckel, Richard H. 2008: Biological Measures of the Standard of Living. *Journal of Economic Perspectives* (22.) 1. 129–152.
- Steckel, Richard H. 2013: Biological Measures of Economic History. *Annual Review of Economics* (5.) 401–413.
- Tamásy József 1976: Az egyedi halálozások megfigyelésén alapuló Körösy-féle halandósági táblák. *Statisztikai Szemle* (54.) 5. 522–526.
- Véli György 1953: Az ember növekedésének egyes kérdései. *Biológiai Közlemények* (1.) 1–2. 137–147.
- Vörös Károly 1973: *Egy világváros születése*. Kossuth, Budapest.
- Vörös Károly 1978a: Pest-Budától Budapestig. 1849–1873. In: Vörös Károly (szerk.): *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 117–320.
- Vörös Károly 1978b: A fővárostól a székesfővárosig. 1873–1896. In: Vörös Károly (szerk.): *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 321–524.
- Vörös Károly 1978c: A világváros útján. 1896–1918. In: Vörös Károly (szerk.): *Budapest története a márciusi forradalomtól az őszirózsás forradalomig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 525–771.
- Vörös Károly 1979: *Budapest legnagyobb adófizetői. 1873–1917*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Wachter, Kenneth W. 2006: *Essential Demographic Methods*. Department of Demography, University of California, Berkeley.
- Walsh, Brendan 2017: Life Expectancy in Ireland since the 1870s. *The Economic and Social Review* (48.) 2. 127–143.
- Wrigley, E. A. 1973 (1969): *Népesedés és történelem*. (Ford. Benda Gyula.) Kossuth, Budapest.